

# Meppelse toverij aan het eind van de achttiende eeuw\*

Willem de Blécourt

---

*'De magische technologie is zelf maar een fragment geweest van de leefwereld van de niet-elite, die evenzeer in het teken stond van kerkelijke verplichtingen, economische druk, maatschappelijke spanningen, die beantwoordden aan evenzoveel symboolstelsels, gedragscodes, ratio's'<sup>1</sup>.*

Als onderdeel van een toenemende belangstelling voor een 'volks-' of 'populaire' cultuur beginnen historici zich bewust te tonen van de aanwezigheid van toverij ná de zogenaamde 'heksenjachten'. Hun aandacht beperkt zich echter veelal nog tot een simpel signaleren. Voor degenen die bij de betreding van het nieuwe onderzoeksveld te rade gaan bij de zelf-geproclameerde 'experts', de volkskundigen, dreigt er bovendien een methodologische val. Die val heet *bijgeloof* en haar aard is een vaak verzwegen maar bepalend element in de geschiedenis van de volkskunde<sup>2</sup>. De Drentse autodidact en toeleveraar van veel volkskundige informatie Harm Tiesing gaf het probleem openhartig aan: '... men beschouwde niet alles als bijgeloof wat men er thans voor houdt, wijl men vast overtuigd meende te zijn van zaken en gebeurtenissen (...) en wat men als vaststaande beschouwt, is voor dengene die het

\* Dit artikel maakt deel uit van een promotieonderzoek, getiteld 'Toverijbetichtingen in Drenthe, 1500-1940', dat door bemiddeling van de Stichting voor Historisch Onderzoek wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO). Met dank aan Willem Frijhoff, Marijke Gijswijt-Hofstra en Jojada Verrips voor hun opmerkingen bij de eerste versie.

<sup>1</sup> W.Th.M. Frijhoff, *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* (Nijmegen 1984), 25-26.

<sup>2</sup> Zie over toverij na de 'heksenjachten' de afsluitende hoofdstukken in o.a. Keith Thomas, *Religion and the decline of magic; studies in popular beliefs in sixteenth- and seventeenth-century England* (Harmondsworth 1973); Robert Muchembled (& Martine Desmons), *Les derniers bûchers; un village de Flandre et ses sorcières sous Louis XVI* (Paris 1981); John Putnam Demos, *Entertaining Satan; witchcraft and the culture of early New England* (New York 1982). Over volkskundige valkuilen zie o.a. Jeanne Favret-Saada, *Deadly Words; Witchcraft in the Bocage* (Cambridge 1980), m.n. hoofdstuk 2; vgl. Willem de Blécourt, 'Volksmentaliteit of elitaire constructie?', *Sociologisch Tijdschrift* 11 (1984) 555-560 (n.a.v. Carlo Ginzburg, *The night battles*).

*gelooft, geen bijgeloof*<sup>3</sup>. Deze praktische en relativiserende opmerking heeft geen wortel geschoten. Het beschavingsoffensief, waar Tiesing overigens zelf deel aan had, overwoerde haar. 'Wie aan heksen en spoken geloofd, Is van zijn verstand beroofd,' rijmde de schoolmeester<sup>4</sup> en zijn opvattingen begonnen steeds meer bijval te krijgen. Toch is het dezelfde schoolmeester geweest die de volkskundigen de berichten over toverij – of hekserij, zoals het hoe langer hoe meer ging heten – heeft nagelaten. In Drenthe was het, evenals in de andere provincies, de lokale elite, bestaande uit schoolmeesters, artsen en dominees, die de strijd had aangebonden tegen het 'bijgeloof of 'wangelooft'<sup>5</sup>. Zij vormden het uitwaaiend echelon van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, welke in 1798 reeds een prijsvraag had uitgeschreven ter verdelging van de 'vooroordeelen omtrent de Waarzeggerijen, als mede omtrent de Duivelsbezweeringen, Tooverijen en Spookeryen'<sup>6</sup>.

Vanwege de voorbeeldfunctie van het door de beschavers bijeen gebrachte materiaal werd er nooit systematisch verzameld en bleef de feitelijke informatie beperkt. De nadruk lag op de *inhoud* van het 'bijgeloof', op de tekst en niet op de contexten. In een volgend stadium werd de verzameling van bijgelovige voorbeelden door de volkskundigen zelfstandig tot een apart genre, in navolging van Duitse geleerden 'sage' genoemd, doch ook bekend onder de naam 'volksverhaal'. Men ging voorbij aan het gegeven dat het een selectie betrof en dat het begrip 'volksverhaal' dus allerminst letterlijk genomen diende te worden. We zouden, de geschiedenis in acht nemend, op z'n minst achterdochtig moeten zijn wanneer door volkskundigen verzameld en toegeëigend materiaal wordt gebruikt om een beeld te schetsen van de 'ideeën', of zoals de huidige mode voorschrijft, 'de mentaliteit' van het 'volk'. Niet alleen is het collectivum te weinig gedifferentieerd, maar ook wordt er geen ruimte gelaten voor zaken als individuele twijfel, onverschilligheid, of discussies. Het bestuderen van opvattingen als een *leerproces*, en als *keuze* in concrete en praktische situaties wordt niet buitenmate bevorderd wanneer men op voorhand al van mening is dat 'het volk' lijdt aan 'bijgeloof', of wanneer een dergelijke denigrerende en socio-

<sup>3</sup> Harm Tiesing, 'Uit het volksleven. (Bijgeloof in Drenthe)', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 31 (1913), 42 (cursivering van mij). Ook in: C.H. Edelman, *Harm Tiesing over landbouw en volksleven in Drenthe II* (Assen 1974<sup>2</sup>) 195-196.

<sup>4</sup> H.T. Buiskool, *Op Noaberveziet III* (Assen 1949) 93.

<sup>5</sup> Zie o.a. R[eddingius], 'Het Drentsche Volkskarakter', *Drentsche Volksalmanak* 5 (1841) 173-196; 'De heks in de karn', *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 9 maart 1852; C. van Schaick, 'Bijgeloof in Drenthe, daar waar ik t' huis was', *De Oude Tijd* (1870) 215-217; J. van der Veen Az, 'Iets over den duivel', *Drentsch Mosaik I* (Groningen 1844).

<sup>6</sup> Notulen algemene vergadering *Nut*, dd. 14 en 15 augustus 1798, *Nieuwe Algemene Konst- en Letterbode* 10, nr. 248 (1798) 101.

centrische visie bepalend is geweest voor de produktie van het te interpreteren materiaal.

In dit artikel schotel ik een alternatieve methode voor. Toverij is namelijk niet alleen te beschouwen als een idee, maar houdt tevens gedrag in. Door middel van een lokale case-study probeer ik een complex van uitspraken en gedragingen met betrekking tot toverij in kaart te brengen en via reconstructie van de sociale, economische en politieke achtergronden van de betrokkenen te relateren aan diverse eigentijdse contexten. Tevens ben ik geïnteresseerd in de communicatiekanalen waarlangs berichten over toverij zijn overgeleverd. Bij deze presentatie wil ik voorop stellen dat generaliserende uitspraken en conclusies pas mogelijk en zinvol worden na een synchronische en diachronische vergelijking tussen verschillende op soortgelijke wijze aangepakte studies.

De tijd is het eind van de achttiende eeuw, de plaats is Meppel, de man is een zogeheten duivelbanner, 'paapse Derk'.

### *De juridische context*

Het berust op een misverstand te menen dat historische vormen van communicatie, zoals die over toverij, in hoofdzaak gerekend kunnen worden tot de informele communicatie<sup>7</sup>. Het getuigt van een veronachtzaming van de produktie van culturele vormen en draagt bij tot een statisch cultuurbeeld. Berichten uit het eind van de achttiende eeuw over Drentse toverij zijn bijna uitsluitend overgeleverd langs formele kanalen: wet- en procesteksten. We weten alleen iets over toverij in die tijd omdat bepaalde vormen ervan strafbaar waren.

Hoewel de strafbepaling voor (schadelijke) toverij in 1712 uit het Drentse Landrecht was geschrapt, gold nog wel de boete op het schelden voor 'Dief, Moordenaar, Weerwolf, Tovenaar ofte Tovernaarsche', in 1648 nog verhoogd tot 50 goudguldens. Dit artikel omschreef ooit de 'voetzetprocedure', het accusatoire proces waarin een betichter gedwongen was scheldwoorden, waarmee iemand van een misdaad werd beticht en die derhalve schadelijk waren voor goede naam en eer, te bewijzen of in te trekken<sup>8</sup>. Toen toverij, althans voor de rechters, ophield een misdaad te zijn, werd het artikel primair gebruikt ter handhaving van de sociale orde. Tegen het einde van de achttiende eeuw kwam daar een verlicht motief bij. Volgens de Drentse jurist Van Lier in 1773 diende

<sup>7</sup> Vgl. Anton Blok, 'Communicatie en berichtgeving in het vroegmoderne Europa; een inleiding', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97 (1984) 337-340.

<sup>8</sup> *Het Landrecht van Drenthe van 1614* (bewerkt door J.E. Ennik) (Meppel 1979) 65-66 (Boek IV, art. 23 – smaatartikel), 75 (Boek IV, art. 50 – strafbepaling toverij); Rijksarchief in Drenthe (RAD), Oude Staten Archieven (OSA), inv. nr. 6<sup>3</sup>, f. 217<sup>vo</sup>-218<sup>ro</sup>; RAD, Batinge inv. nr. 498A; *Het Landrecht van Drenthe* (Groningen 1713) 170 (Boek IV, art. 39). Vgl. B.J. Lintelo de Geer, 'Onuitgegeven Landrecht van Drenthe van 17 Febr. 1614', *Nieuwe Bijdragen voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving* 4 (1854) [als ingebonden overdruk op RAD], noot 50; J. Pan, *Kleine opstellen over de geschiedenis, oudheden en het bijgeloof in Drenthe* (Haarlem 1862) 67-96.

het smaatartikel om 'het bygelovig of kwaadaardig gebruik van de woorden Tovenaar, en diergelijke (te) verbieden'<sup>9</sup>. In het trapsgewijze verlopende Drentse rechtssysteem kwam het niet altijd tot een smaatproces voor het hoogste rechtscollege, de *Etstoel*; partijen konden, na de – verplichte – aangifte op de halfjaarlijks per dingspil gehouden *goorspraak*, het onderling eens worden of de zaak verder op haar be- loop laten.

Een andere bepaling die in 1712 gehandhaafd bleef, betrof waarzeggers en wikkers, met name 'die zich vermeten gestolen ofte verloren Goet met lezen, of andere bedriegelijke en ongeoorloofde middelen te kunnen wederomme an den dagh brengen'. Dit soort lieden, waar men ook 'duivelbanners' en dergelijke toe rekende, diende gezeseld en verbannen te worden; zelfs op het raadplegen stond een per keer oplopende boete<sup>10</sup>.

In het achttiende-eeuwse Drenthe was toverij dus strafbaar in drie opzichten: het openlijk identificeren van de dader, het consulteren van specialisten op het gebied der contra-toverij en het uitoefenen van een praktijk als wikker of duivelbanner.

### *Wij medicineren ook bij hem*

In 1762 huwde te Meppel Derk Hilbrink, een ongeveer drieëntwintigjarige jongeman uit het Duitse plaatsje Vreden, met de weduwe Jacomina, ofwel Mia Snavels. De volgende twintig jaar is er weinig meer van hem bekend dan dat er een aantal kinderen van hem gedoopt werd – zijn vrouw was gereformeerd en hij katholiek – waarvan de meeste jong stierven en er in 1788 nog twee, een zoon en een dochter, in leven waren. De belastingaanslag voor zijn 'haardstede' was vastgesteld op het laagst betaalbare niveau, één gulden en hij verdiende zijn brood als weversknecht<sup>11</sup>.

De eerste aanwijzing die Hilbrink met toverij verbindt is een burenruzie. Op 10 september 1782 werd op de goorspraak door de wever Hendrik Havezaat, bijgenaamd Switsertien vanwege zijn herkomst uit Kaltenbach in het kanton Zürich, aangebracht dat Lucas Fidel de vrouw van de aanbrenger voor 'hexe' had gescholden. Fidel was toen ongeveer 58 jaar en werd met vrouw en twee kinderen onderhouden door de diaconie. Op zijn beurt bracht hij aan 'dat de kinders van hendrik havezaat alle smaat de aanbrenger tijdeliks aandoen' en dat er een heftige ruzie

<sup>9</sup> J. van Lier, 'Ophelderende aanmerkingen over het XXXIX artikel IV boek van het Drentsche Landrecht', *Verhandelingen ter nasporing van de wetten en gesteldheid onzes vaderlands* 1 (1773) 451-496, m.n. 480.

<sup>10</sup> *Landrecht 1614*, bijstelling 1629 (bewerking Ennik 91); *Lantrecht 1712* Boek IV, art. 71.

<sup>11</sup> Doop-, huwelijk- en overlijdensdata uit de retroacta burgerlijke stand, RAD (vnl. Meppel). Gegevens haardstedenregisters: RAD, OSA inv. nr. 869 (in fotokopie op studiezaal).

was geweest tussen Havezaat en Hilbrink<sup>12</sup>. Gezien de latere ontwikkelingen lijkt het niet te ver gezocht te veronderstellen dat Hilbrink had gesuggereerd dat Janna Kusters, Havezaats uit Nordhorn afkomstige ega, de hand had gehad in een betovering van één van Fidels familieleden. De ruzie schijnt me een interne zaak, zich afspelend tussen migranten, burens en collega's; ze werd niet voor de rechtbank voortgezet.

Zes jaar later noteerde de schulte bij de goorspraakaanbrengingen dat op zijn verzoek Jan Preuver hem had opgegeven dat paapse Derk mensen aanpraatte dat ze betoverd waren en ze vervolgens genas. Hetzelfde was gebleken uit een *springrogt* dat door Willem Kappers was aangespannen<sup>13</sup>. Hilbrink werd voor zijn leven uit de Landschap verbannen wegens het, in de termen van het vonnis,

'onderscheidene personen met kwijnende ziektes bezogt, vuil gewinshalven op te dringen dat dese kwalen haar door kwade menschen waren toegebracht, en zij dus behext of betovert zouden zijn en voorts op een vermetele wijze voorgeven dezelve daarvan te kunnen genesen en te onttoveren, en ten dien einde om meer geloof te vinden zig niet ontzien onder veel uitwendige superstitieuse vertoningen en anroeping van Gods heiligen naam, geneesmiddelen, onder de benaming van heiligdom en wijwater als miraculeus toete dienen, ja zelfs ter goeder naam en faam staande ingezetenen van toeverij te betigten'<sup>14</sup>.

Uit de bewaard gebleven bijlagen bij dit vonnis valt vrij nauwkeurig af te lezen hoe Hilbrink te werk ging<sup>15</sup>. Hij bleek een reeks patiënten te hebben gehad, die hij stuk voor stuk ervan probeerde te overtuigen dat ze betoverd waren. In die reeks nemen Jan Preuver met zijn vrouw en moeder een centrale plaats in.

Preuver sukkelde al een tijd met zware pijnen in zijn ingewanden. Hij had medicijnen gebruikt van de chirurgijn Kuijper, die niet hielpen. Hij had middelen gekregen van een dokter die bij Claas Brouwer had geleerd, maar hij had er geen baat bij gevonden. Toen hoorde hij dat paapse Derk mensen genas. Samen met zijn vrouw die ook al lang een kwaal had, zocht hij hem op. Hilbrink vertelde hen dat 'onder Gods zegen beide konden genesen, maar dat het door kwade menschen was toegebracht'. Op de vraag wie het dan wel gedaan had, antwoordde hij: 'gij moet u voor de vrouw van de bakker Piet Schuphof wat in agt nemen'.

<sup>12</sup> RAD, Etstoel inv. nr. 134, goorspraak 19 september 1782, aanbrengingen Meppel rot 10; Burgerboek Meppel 198; OSA inv. nr. 1383<sup>15</sup>; Meppel inv. nr. 481; OSA inv. nr. 869; Hervormde Kerk Meppel inv. nr. 106, f. 14.

<sup>13</sup> RAD, Etstoel inv. nr. 134, goorspraak 29 september 1788.

<sup>14</sup> RAD, Etstoel inv. nr. 14<sup>65</sup>, f. 96<sup>vo</sup>-97<sup>ro</sup>, dd. 3 december 1788.

<sup>15</sup> RAD, Etstoel inv. nr. 9, doss. 437.

Later bij Preuver thuis vond het genezingsritueel plaats. Derk knielde neer, prevelde of bad iets, en legde iets ter grootte van een roggekorrel op de punt van een mes. 'Het moeste niet met de tanden worden aangeraakt', zei hij, toen hij het 'in den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes' in hun monden stak. Daarop gaf hij wat vocht uit een flesje om het na te spoelen. 'Ze moesten in het Eerste Capittel van het Evangelie van Johannes lezen'. Naderhand bracht Derk ook nog een pakje kruiden om op jenever te laten trekken en een flesje waaruit 's'avonds druppeltjes moesten worden ingenomen. Zowel Preuver als zijn vrouw voelden zich daarna aanmerkelijk beter. Ter ondersteuning van de diagnose adviseerde Hilbrink aan Preuver en vrouw de kussens los te snijden. Er kwamen 'dingetjes' uit 'die wonderlijk waren, even alsof de veeren in elkanderen waren gevlogten'. Omdat Preuvers moeder in haar kussen ook 'die dingetjes' vond, nam ze uit voorzorg ook een korreltje op de punt van een mes in.

Het succes van Hilbrinks behandeling bleef niet onbesproken. Berent Beugelink had een ziekelijk kind van nog geen jaar oud. Nadat Preuvers moeder hem had aangeraden eens in het kussen te kijken en hij daar inderdaad 'dingetjes' of 'kransjes' in had gevonden, sprak hij er ten huize van Preuver met Hilbrink over. Die paste hetzelfde procédé toe, met de raad 'om de deur voor de vrouw van den sergeant Habik gesloten te houden'. Omdat dat moeilijk ging, stuurde Beugelink zijn vrouw en kind enkele dagen naar Uffelte.

De knecht van de timmerman Roelof Tijmens, Minicus Geerts, voelde zich al een tijd niet gezond. Hij had medicijnen gebruikt van de apotheker Radijs en van dokter Cok in Steenwijk. Niets had geholpen. Bij Preuver thuis had hij evenwel Hilbrink ontmoet. Die beluisterde de klachten en sprak: 'Ja dan medicineert maar voort, gij zult eerst wel menen iets te vorderen, maar zult lang medicineren eer gij dat kwijt raakt. Kwade menschen hebben het U gedaan'. Minicus geloofde dat niet en vond genezing belangrijker: 'als ik maar genesen worde dan is het mij om het even hoe ik het gekregen hebbe'. Toch vroeg hij na afloop van de behandeling wie het hem had aangedaan. 'Dat weet ik niet', antwoordde Hilbrink, 'gij moet u de eerste zondag wel uit de kerk houden, en niet te veel onder het volk komen'. Grietien Hendriks, de vrouw van de schoenmaker Harm Thalen, werd al jaren door pijn in haar ingewanden gefolterd. In Amsterdam, waar ze als meid had gediend, en vervolgens ook in Meppel had ze vruchteloos medicijnen gebruikt, tot ze hoorde van paapse Derk. Deze meende 'dat kwade menschen te Amsterdam dit wel zouden hebben toegebracht en dat zij betovert was. Waart gij te Amsterdam onmiddellijk na een Roomsche Kerk gegaan, en had een theekopje vol wijwater gedronken, dan had gij geen ongemak meer gehad'. Haar man had te kennen gegeven dat hij daaraan niet geloofde, 'maar dat het genoeg was indien zijn vrouw maar van haar kwaal genesen wierd'. Bij haar voerde Hilbrink eveneens

het ritueel op, waarbij hij zich liet ontvallen dat het medicijn uit een rooms klooster afkomstig was en dat het flesje wijwater bevatte.

Ook Geesje Arents Bloemberg, de vrouw van Jan Mulder, vernam dat Preuver en zijn vrouw medicijnen van paapse Derk gebruikten en meenden betoverd te zijn. 'Hoe kunt gij die verstandige menschen zijt an zulke dingen geloof geven', vroeg ze. Daarop was getracht haar 'met veel kragt van redenen' te overtuigen. Haar jongste kind zou nu wel hetzelfde 'ongemak' hebben. Ze moest thuis de beddenkussens maar opensnijden, dan zou ze wel 'kranssies' vinden. In haar eigen woning teruggekeerd, voelde ze zich 'zeer angedaan' en vertelde ze haar meid dat 'Preuvers volk haar in die gedagten hadden zoeken te brengen, dog dat an zulke dingen geen geloof konde geven'. De meid had er ook geen oren naar, het 'jongste begint weer aardig an te groeien', zei ze. Desondanks werd besloten de kussens los te snijden, waar een 'menigte ronde kransjes' in bleek te zitten. Vrouw Mulder ging daarmee ontsteld naar Preuver terug, die haar aanraaide paapse Derk op te zoeken en haar met de punter over het diep zette. Hilbrink was er niet, maar zijn vrouw beloofde hem zo vlug mogelijk langs te sturen. Zodra ze weer thuis was, kwamen de burens naar de kransjes kijken. De vrouw van Willem Kappers, met wie Geesje 'zeer familiar en als of zusters waren' omging, was er nog toen Hilbrink arriveerde. Deze weigerde ook maar iets te doen zolang vrouw Kappers daar was, 'als de kinders onder die vreemde gezigten komen dan kan ik haar niet genesen'. Het hielp weinig dat vrouw Mulder nog inbracht dat vrouw Kappers 'veel te grote vriendinne van haar was', en ze 'te veel verkering dagelijks over en weder hadden, om haar het huis te verbieden', en dat vrouw Kappers dezelfde dag – het was een zondag – haar nog zou helpen met bonen snijden. 'Dat wijf moest een dag of vier wegblijven'. De meid, die halverwege dit gesprek zich met de buurvrouw achter het huis had teruggetrokken, mocht weer binnenkomen, maar voor vrouw Kappers werd de achterdeur 'toege-daan'. Vervolgens verrichtte paapse Derk zijn rituele handelingen.

### *Geloof, bijgeloof en gedrag*

Het landrecht van 1614 omschreef toverij nog als een misdaad, op één lijn gesteld met het 'met vergift koeken'. Voor beide gold de vuurdood<sup>16</sup>. Ook in 1712 was het niet toegestaan iemand 'met venijn' te doden; iedereen van wie een zodanig misgrijp kon worden vastgesteld verdiende wurging of een andere 'smadelijken doot'. Als vorm van niet op direct handelingsniveau waarneembaar aangebrachte schade viel toverij onder het genre misdaad. Hierop wijst ook de opsomming in het smaadartikel.

<sup>16</sup> Over de vraag of er in Drenthe ook mensen wegens toverij verbrand werden, zie: Willem de Blécourt, 'Notities over toverij in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Drenthe', *Ons Waardeel* 4 (1984) 231-236.

Het beoefenen van wichelarij was, evenals het niet-officiële uitbanen van duivels, al strafbaar vóór de reformatie. Bij de incorporatie van het seendrecht in het landrecht verschoof de betekenis van deze 'witte magie': in plaats van de tegenstelling kerkelijke versus onkerkelijke contra-toverij kwam de tegenstelling gereformeerde leer versus superstitie<sup>17</sup>. Met dit laatste bedoelden de predikanten katholieke praktijken, niet irrationele opvattingen. De wikkers en wichelaars zagen hun rangen dus aangevuld met paapse tovenaars, althans naar de opvatting van de enige berichtgever, de gereformeerde kerk.

Aan het einde van de achttiende eeuw werden Hilbrinks handelingen nog als 'superstitieus' betiteld. Tevens meenden de rechters echter dat hij 'onkundige en ligtgelovende ingezetenen' verleid had tot 'verregaande bijgeloof', dat 'in dese meer verlichte tijden geen plaats behoorde te hebben'<sup>18</sup>. Zij zullen de woorden van de Enkhuizense arts Gerbrand Bakker hebben kunnen onderschrijven. Deze pleitte in dezelfde tijd voor het verdelgen van alles 'wat 'er nog van het ellendig tovervoordeel overgebleven is'. Een kransje, of zoals hij het noemde, een 'kroontje' was 'niets anders dan een klomp grove veeren, die door morsigheid en door te lang op één gepakt te zitten, eindelijk aan elkander vastkleeven. Al wat men anders in bedden of kussens vind, is door menschen handen, het zij uit de grap of om andere reden, daar ingestoken'. De predikant Beekhuis uit Garijp benadrukte destijds ook de 'natuurlijke oorzaken'. Kransen ontstonden doordat veeren door broeien en zweten vet werden en doordat er bij het wassen stukjes was tussen waren gekomen. Hij beval behoorlijk schudden aan en zelfs controlerend onderzoek door middel van het opensnijden van de bedden van gezonde personen<sup>19</sup>. Dit soort opvattingen stond aan het begin van de traditie waarin de Meppelse neerlandicus en geschiedschrijver Poortman anderhalve eeuw later kon schrijven: 'Vond *men* in elkaar gedraaide "toefen" veeren in de kussens, dan was 't kind behekst...'. Dat gebeurde niet in een verhandeling over misdaden, maar in een luchtig gecomponeerd ar-

<sup>17</sup> *Drentsche rechtsbronnen uit de 14e, 15e en 16e eeuwen* (uitgegeven door S. Gratema) ('s-Gravenhage 1894) 55; *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620, VIII Drente 1598-1620* (uitgegeven door J. Reitsma & S.D. van Veen) (Groningen 1899) 242. Vgl. Peter Burke, *Popular culture in early modern Europe* (New York 1978) 241.

<sup>18</sup> Zie noot 14.

<sup>19</sup> *Betoog van het ongegronde, onzedelijke en schadelijke der vooroordeelen omtrent de waarzeggerijen, toverijen, spookeryen, en van andere daar mede verbondene vooroordeelen*. Gemeente Archief Amsterdam: Particuliere Archieven inv. nr. 211, 1324: *Verhandelingen uitgegeven door de Bataafse Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, VII (1802), m.n. 124-25, 183. Voor eenzelfde proefondervindelijk bewijs in de jaren twintig van de twintigste eeuw te Soest, zie *Eigen Volk* 3 (1931) 38.



tikel over 'sagen, legenden en volksverhalen'<sup>20</sup>. Door de classificatie als 'bijgeloof' behoorde toverij voor de lokale elites, en voor de latere volkskundigen, tot een ander genre.

Maar 'men' had in de praktijk minder stereotiepe meningen. De wens tot genezing domineerde het geloofsaspect; de 'duivelbanner' – die overigens nauwelijks zo genoemd werd – was slechts één genezer in een reeks van wegens langdurige kwalen geraadpleegde dokters, chirurgijnen, apothekers of kwakzalvers. Frijhoff formuleerde onlangs hiervoor de algemene regel: 'De verwachte effectiviteit beslist over de keus voor het ene of het andere ideeënsysteem, het symbolisch referentiekader, de gedragscode'<sup>21</sup>. Deze regel is echter niet dwingend. Zelfs wanneer de relativerende opmerkingen van de ondervraagden uitsluitend dienden tot verontschuldiging tegenover de ondervragers – de schulte en zijn keurnoten – blijkt toch dat Hilbrinks patiënten bekend waren met de mening dat je aan toverij geen geloof kon hechten, en dat zij die mening ook op relevante momenten uitten. De overname van het symbolische referentiekader was selectief, zo niet ook tijdelijk.

Alleen in de ogen der beschavers stond 'bijgeloof' als negatief gedefinieerd systeem tegenover geloof en tegenover wetenschap. In de dagelijkse handelingen van het zogenaamde naamloze en wangelovige 'volk' waren de veronderstelde systemen zowel wederzijds aanvullend of verwisselbaar, als minder systematisch. 'Men' was in staat geloof te becommentariëren en zijn toepassingsmogelijkheden te beoordelen. Vanuit het standpunt van de concrete personen vervaagden de tegenstellingen tussen de referentiekaders tot daadwerkelijke keuzes die in de praktijk niet onderling tegenstrijdig hoefden te zijn. Lucas Fidel bleef bijvoorbeeld gesteund door de diaconie, hoewel de Heidelbergse catechismus in vraag 94 toverij veroordeelde<sup>22</sup>. Minicus Geerts, de timmermansknecht, kon beter één zondag niet in de kerk komen, wat suggereert dat hij er gewoonlijk wel kwam. Het is nog maar de vraag of voor de anderen het ondergaan van Hilbrinks katholiek gekleurde ritueel wel gelijk stond met het afzweren van de gereformeerde godsdienst.

De verbinding tussen ideeën en handelingen kan slechts gelegd worden door af te zien van vage sociale categorieën als 'men' of 'het volk' en in plaats daarvan cultuuruitingen te beschouwen als producten van concrete personen. Toverij was geen universeel erfgoed van een anonieme gemeenschap, maar één van de oriëntatiemiddelen in het dagelijks

<sup>20</sup> J. Poortman, 'Drentse sagen, legenden en volksverhalen'. In: J. Poortman (red.), *Drente, een handboek voor het kennen van het Drentse leven in voorbije eeuwen II* (Meppel 1951) 245, mijn cursivering. Vgl. o.a. J.R.W. Sinninghe, *Drentsch Sagenboek* (Bussum 1944).

<sup>21</sup> Frijhoff, *Cultuur*, 9.

<sup>22</sup> J.N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse Belijdenisgeschriften* (Amsterdam 1976<sup>2</sup>) 205; Th.L. Haitjema, *De Heidelbergse catechismus als klankbodem en inhoud van het actuele belijden onzer kerk* (Wageningen 1962) 229.

leven. Evenmin als welke cultuuruiting dan ook is zij te beschouwen als autonoom, wat wel het geval is bij een classificering die niet verder gaat dan 'bijgeloof' of 'volksgeeloof'. De vaststelling dat het volkskundige of anderszins 'autonome' toverijbegrip meer verduidelijkt over de ontwikkelingen in de wetenschappelijke benaderingswijzen dan over een aspect van de geschiedenis van het denken en handelen van degenen die in eerste instantie met toverij te maken hadden, kan tot meer leiden dan de weergave van getuigenverklaringen en de daaruit volgende conclusies over een symbolisch referentiekader. Omdat het gaat over concrete personen is het bovendien mogelijk hun onderlinge verhoudingen te bestuderen en zodoende de sociale categorieën waartoe zij behoorden meer expliciet te maken. Er kunnen, met andere woorden, vragen gesteld worden naar het gedrag en de achtergronden van degenen die vonden dat ze betoverd waren, van degenen die als veroorzaker van de betoveringen werden aangemerkt, en naar de motieven van degene die zich professioneel met onttoveringen bezig hield. Een volgende stap is dan te zoeken naar overeenkomsten en verschillen tussen de betrokkenen. Zijn er constanten aan te wijzen met betrekking tot zaken als herkomst, familie, leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, scholing, beroep, politieke gezindheid, karakter of inkomen? Naast deze synchrone aandachtspunten verdienen ook de meer diachrone, procesmatige vragen uitwerking. Zijn er snijpunten te ontdekken in de levensgeschiedenissen van de betrokkenen, anders dan de toverijkwesties? Is het mogelijk toverijbetichtingen op te vatten als uitingen van sociale conflicten: bestonden er tussen de betrokkenen al conflicten vóór de betichtingen of werden die juist door de betichtingen in gang gezet? Welke reacties zijn er te bespeuren? Wat waren de effecten van de overheidsmaatregelen<sup>23</sup>? Om uitingen aangaande toverij te begrijpen in de contexten van degenen die ze produceerden en tot wie ze gericht waren, is het bovendien nodig die contexten te kunnen plaatsen in een meer omvattend verband. In deze bijdrage beperk ik mij tot een schets van de Meppelse situatie in de desbetreffende periode.

### *Het vlek Meppel*

Meppel werd aan het einde van de achttiende eeuw beschreven als een 'naauwbetimmerd vlek' gebouwd 'in de gedaante van eene stad'. In ju-

<sup>23</sup> De hier voorgestelde benadering is ontleend aan antropologische studies van twintigste-eeuwse toverij in vnl. Afrika, zie: E.E. Evans-Pritchard, *Witchcraft, oracles and magic among the Azande* (Oxford 1937) en o.a. Mary Douglas (ed.), *Witchcraft, confessions and accusations* (London 1970), alsmede Max Marwick (ed.), *Witchcraft and sorcery; selected readings* (Harmondsworth 1982). In de historische literatuur over 'heksenprocessen' is een dergelijke benadering het eerst gebruikt door de Engelse historicus en antropoloog Alan Macfarlane, in zijn proefschrift *Witchcraft in Tudor and Stuart England; a regional and comparative study* (London 1970), en later uitgewerkt door Demos (1982) en Muchembled (1981). Voorzover mij bekend heeft echter niemand een dergelijke methode gehanteerd voor de bestudering en analyse van toverij ná de zogeheten 'heksenprocessen'.

ridische zin was het geen stad en de rechtspraak vond er plaats zoals in de andere Drentse plaatsen. Aangiften en klachten werden verzameld door de plaatselijke schulte en twee maal per jaar werden die op de goorspraak ingebracht. De goorspraken werden afwisselend in de verschillende plaatsen van het Dieverder dingspil gehouden. Voor uitspraken in geschillen was men aangewezen op de meestal in Assen zetelende Etstoel. In Meppel werden overigens wel burgerrechten verkocht voor 5 gulden en 12 stuivers per persoon.

De plaats lag op een knooppunt van verkeersroutes. Naar het zuiden liep het Meppelerdiep naar Zwartsluis, vanwaaruit men Hasselt, Blokzijl of Amsterdam kon bereiken. Het veerschip naar Amsterdam voer zelfs twee maal per week: op woensdag en op zaterdag. Naar het oosten liep de Hooegeveense vaart en naar het noorden de van 1769 tot 1780 gegraven vaart via de Smilder venen naar Assen<sup>24</sup>. Via beide vond intensief turftransport plaats<sup>25</sup>. Over land ging de postweg vanuit het zuiden naar Friesland en Groningen. De Hooegeveense vaart splitste zich aan de oostkant van Meppel in twee grachten. De noordelijke liep langs de nieuwe markt, passeerde na kruising van de Groote Straat (later Hoofdstraat) het kerkplein waar van oudsher markt werd gehouden, en kwam uit op de uitloper van het Diep. De andere arm liep langs Meppels zuidkant en mondde uit in het Meppeler Diep, net ten noorden van de sluis.

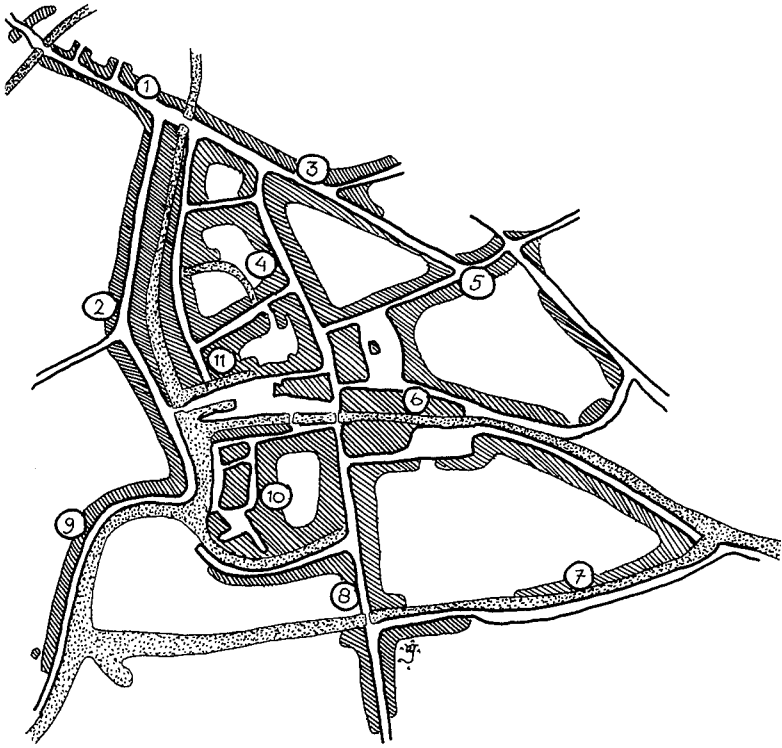
Een reiziger betitelde de plaats in 1774 als 'gans sindelijk'. Vanaf 1780 was er straatverlichting en uit een bepaling in 1787 valt te lezen dat het stadsbestuur moeite deed om de 'morssigheid' op straten en in het water te weren. Iedereen die niet achter z'n huis ruimte had voor vuilnis en as diende dat 's morgens voor de deur te zetten, niet te werpen, zodat de karreman het kon ophalen<sup>26</sup>. In 1788 bedroeg het aantal bewoonde huizen, 'haardsteden', 881<sup>27</sup>. Deze stonden verspreid over 11 'rotten', in de Franse Tijd wiken geheten, van zo'n tachtig huizen per rot. We kunnen deze rotten het beste voorstellen als een zo aaneengesloten mogelijke looproute, die als een spiraal naar binnen kronkelde. Het eerste rot lag in het noordwesten, het zevende in het zuidoosten, het negende in

<sup>24</sup> [J. van Lier & J.H.P. van Lier], *Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat van het Landschap Drenthe* (Amsterdam 1792) 291, 103. Veel van de daarin genoteerde en meer gedetailleerde informatie ook als resoluties van Drost en Gedeputeerden, RAD, OSA inv. nr. 14 en van Ridderschap en Eigenerfden, RAD, OSA inv. nr. 6. Zie voor betaling burgerschappen RAD Meppel inv. nr. 201.

<sup>25</sup> Over turfvervoer uit Hooegeveen: M.A.W. Gerding, 'De economische ontwikkeling van Hooegeveen 1625-1815' in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Hooegeveen, oorsprong en ontwikkeling 1625-1813* (Hooegeveen 1983), m.n. 113-127.

<sup>26</sup> *Beschrijving van een reis naar Utrecht door een Groninger in het jaar 1774* door Lodewijk Muntinge, afschrift door A.A. Ganderheyden (Groningen 1921) 5; RAD Meppel inv. nrs. 707, 268, 606.

<sup>27</sup> RAD Meppel inv. nr. 355.



Wijkindeling van Meppel omstreeks 1800.

het zuidwesten en het elfde in het centrum, pal ten westen en noordwesten van de kerk, die zelf in het vierde rot stond. Goorspraakaangiften vonden rotsgewijze plaats, belastingen werden per rot geïnd, brandweer en nachtwacht waren per rot georganiseerd en in 1795 werd de bevolking per rot geteld. Er waren toen 3656 inwoners, waarvan 1144 mannen en 1179 vrouwen boven de twintig jaar die woonden in 913 huizen<sup>28</sup>. De groei van het aantal woningen bedroeg aan het eind van de achttiende eeuw gemiddeld zeven per jaar en stagneerde even tegen de eeuwwisseling. Verduin berekende voor de periode 1742-1795 een klein sterfteoverschot. Pas omstreeks 1790 ging het aantal geboorten het aantal begrafenissen overtreffen. Dit verschijnsel was een eigentijds statisticus ook reeds opgevallen. "Te Meppel", concludeerde hij, 'komen van elders veelvuldige dienstboden, schippers, wevers en fabrikeursknegten wonen, en veroorzaken natuurlijk, dat het getal der jaarlykse

<sup>28</sup> RAD Meppel inv. nr. 481.

sterfgevallen groter moet zyn, dan dat der geboren<sup>29</sup>. Daarnaast woonden er mensen tijdelijk in Meppel, of verlieten ze Meppel tijdelijk (bijvoorbeeld om als meid in Amsterdam te gaan dienen). De omvang van deze nauwelijks in het totale inwonerscijfer tot uitdrukking komende fluctuaties zou nader onderzocht kunnen worden, evenals de mobiliteit binnen Meppel. De immigranten, destijds zo'n vijftien gezinshoofden of alleenstaanden per jaar, kwamen voor een groot deel uit het omringende Overijsselse en Drentse platteland (het veen, niet het zandgebied) en voor de rest uit andere steden en uit Duitsland<sup>30</sup>.

De grootte van de beroepsgroepen laat zich ook lastig in harde cijfers weergeven. Bij de volkstelling van 1795 werd enkel het beroep van de 913 hoofdbewoners genoteerd (dat konden ook weduwen zijn) en bij de twee jaar later ten behoeve van de burgerwacht opgestelde lijst ook de beroepen van inwonende mannen boven de achttien jaar (totaal 1086)<sup>31</sup>. Vergelijking van beide lijsten leert dat in een aantal gevallen ofwel de aanduiding voor hetzelfde beroep kon variëren, ofwel dat er van baan werd veranderd. Bovendien werden de lijsten door verschillende personen opgesteld. Met deze voorbehouden is aan te geven dat de schippers (ca. 15%, met inbegrip van de knechten) Meppels grootste beroepsgroep vormden. Zij waren verenigd in twee gilden en hun huizen bevonden zich vooral in het westen, langs het Diep. De arbeiders, sjouwers en dagloners (ca. 8%) waren in dezelfde rotten als de schippers geconcentreerd. De wevers (ca. 10%) en de timmerlieden (ca. 4%) woonden daarentegen meer verspreid over de hele plaats, zij het voor de eerste groep met een lichte concentratie in het oosten.

Met de wevers, eveneens in een gilde georganiseerd, laat zich duidelijk illustreren hoe de twee lijsten ten opzichte van de gehele beroepsbevolking een vertekening inhouden. In de beschreven tijd was de weverij één van Meppels belangrijkste vormen van nijverheid. Er waren linnenweverijen, waar men canvas (zeildoek) vervaardigde ten behoeve van de Oost-Indische Compagnie. Er waren beddetijkfabrieken, waar Brabantse halffabrikaten werden verwerkt, alsmede satijn- en servetweverijen. Vóór 1790 zouden er in deze weverijen over de 400 weefgetouwen heb-

<sup>29</sup> J.A. Verduin, *Ontwikkeling in de Drentse bevolking gedurende de 17e en 18e eeuw* (Assen 1982) 49; *Tegenwoordige Staat* 291.

<sup>30</sup> In tegenstelling tot de bewering van Verduin, *Ontwikkeling* 51, is de herkomst van de Meppelse immigranten wel te achterhalen, zie o.a. J. Schoemaker, 'Vestiging uit het buitenland te Meppel tussen 1644 en 1809', *Spint Arwt'n* 5 (1977) 166-172, waarin alleen burgers van buiten de nationale grenzen. Zie ook K. van Dijk, 'Meppels sociaal-historische ontwikkeling 1644-1795', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 69 (1951) 53. In RAD Meppel inv. nr. 1102 lijsten t.b.v. diaconie v.a. 1775.

<sup>31</sup> RAD, OSA inv. nr. 1383<sup>15</sup>.

ben gestaan, de huisweverijen niet meegeteld<sup>32</sup>. Er werkten dus zeker ook vrouwen en kinderen, categorieën die in de tellingen werden verwaarloosd. Om deze reden valt er ook weinig te zeggen over de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen; weduwen namen in een aantal gevallen de werkzaamheden van hun man over, wat doet vermoeden dat ze daarvoor al meewerkten. Daartegenover staat bijvoorbeeld een huwelijkscontract, waarin echtgenoten zich verplichtten voor kinderen uit een vorig huwelijk te zorgen: waar de jongen en het meisje beiden lezen en schrijven moesten leren, werd van de jongen verwacht dat hij zich een ambacht eigen maakte en van het meisje dat ze het naaien en breien zou gaan beheersen<sup>33</sup>. Ook naar dit onderwerp is meer gedetailleerd onderzoek gewenst.

Behalve de weverijen bevonden zich in Meppel enkele ververijen en blekerijen en beoefende men het vak van kleer-, hoeden- en knopenmaker. Voorts had men er een dozijn brouwerijen en jeneverstokerijen, en eenzelfde aantal molens voor diverse doeleinden. Een 7% van de in 1797 genoteerde beroepsbevolking dreef handel. Andere beroepen waren onder andere: herbergier, bakker, karreman, schoenmaker, leerlooier, zeepzieder, touwslager, bezembinder, slachter, schilder, glazenmaker, diamantslijper, vroedvrouw, apotheker, ratelwacht, sluiswachter, smid, kaarsemaker, of zadelmaker. Uit het haardstedenregister van 1788 is af te leiden dat 60% der hoofdbewoners een zelfstandig beroep uitoefende, 32% in een of andere vorm van loondienst was en 8% tot de armen behoorde.

In sociaal en economisch opzicht was Meppel wel degelijk een stad. Er waren een Latijnse school, een boekhandel en twee drukbezochte Nederduitse scholen<sup>34</sup>. Het overgrote deel der ingezetenen ging ter gereformeerde kerke. Al voor de omwenteling van 1795 was er een kleine lutherse kerk gesticht en in 1799 namen de ca. 200 joodse inwoners hun synagoge in gebruik. In politiek opzicht waren de Meppelaars, evenals elders in Nederland, verdeeld in patriotten en prinsgezinden. Halverwege de jaren tachtig kwamen beide groepen regelmatig met elkaar in bot-

<sup>32</sup> *Tegenwoordige Staat* 103; 'Journaal der reize van den agent van nationale oeconomie der Bataafse Republiek (A° 1800)', *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* 9 (1860) 67; J. Bieleman, 'Drie Drentse nijverheidsstatistieken uit het begin van de negentiende eeuw - een vergelijking' in P. Brood e.a. (red.), *Vergezichten op Drenthe: Opstellen over Drentse geschiedenis* (Meppel 1983) m.n. 97-98, 106-107.

<sup>33</sup> RAD Schultengerechten inv. nr. 151<sup>14</sup>, f. 87 (huwelijkscontract Leffert Hendriks Brantligt en Annegien Alberts).

<sup>34</sup> K. Lijndrajer, 'De Latijnsche school te Meppel, in de 17e en de 18e eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 11 (1896) 80-89; N. Kuik, 'Albert Hammer, een vergeten 18e-eeuwse Meppeler boekverkoper', 'Harmanus en Gerrit Voogdt. Een drukkerij en boekhandel te Meppel 1751-1837', *Oud Meppel* 2/2 (1980) 6-12, 3/3 (1981) 12-14, 3/1 (1981) 27-35, 3/2 (1981) 23-31. Over het schoolbezoek: RAD Meppel inv. nr. 609.

sing, met name bij de intocht van Willem V in Meppel<sup>35</sup>. Tegen dit algemene, enigszins statische decor laten zich Hilbrink, de door hem van toverij betichten, en zijn patiënten plaatsen. Ik laat ze in de omgekeerde volgorde nogmaals de revue passeren.

### *De betoverden*

De Groninger gerichtsschrijver Mr. Lodewijk Muntinge schreef in 1774 in een reisverslag:

‘Wanneer wij ons bij de gemelte [Meppeler] sluis eenigen tijd hadden opgehouden om de sterke scheepspassage te bezien, die zoo groot is, dat men daarover verwondstaan moet, laazen wij, wederom naar huis [d.w.z. het gasthuis, het *Roode Hart*] willende wandelen, boven de deur van een houten schuur, aan het diep, niet verre van de sluis, staande, dit vaersje:

*Hier in deeze schuer, daar seijne te bekoomen  
Verscheijdenereij soort van haaken en van boomen.  
Ik houw ook teer te koop, en schuijten mee te huur  
Dit alles gij hier leest dat hoort in dese schuur  
Jan Preuver is mijn naam wil 't maar wel onthouwen.  
Ik versoek een ijeders gunst maar moet op God betrouwen.*

Terwijl ik bezig was dit meesterstuk te copiëren, kwam er iemand bij ons gaan en sloot de deur open, verzoekende ons binnen, dog wij denzelven daarvoor bedankende, verkiezende liever in de ruime lugt dan in die benouwde schuur te wezen, maakte met ons een praatje en begost dit vaersje zeer te roemen, waar uit ik besloot dat hij den maker van het zelve en den eigenaar van de schuur zoude zijn, het welk hij, op mijne vraag, ook zeijde.

Wij konden, om de goede man dienst te doen, ook niet nalaaten dit zijn konststuk bij uitneemtheid te verheffen: waar op hij ons antwoordde, dat hetzelfde daagelijks van vreemdelingen geleezen en gepreezen wiert, dat wij gaarne wilden toestemmen. Deezen goeden hals daar oover zoozeer in zijn schik zijnde, begost nog verscheijde andere van zijne werken op te snijden, welke hij zeijde bij sommige gelegenheden, tot een uitspanning, te hebben gemaakt, waar van er een, volgens zijn gedagten zeer fraai zijnde, op een boere tabaksdoos, om hetzelfde te vereuwigigen, gesneden was. Hoezeer wij ook het schrander vernuft van onzen poëet moesten prijzen, konden we ons egter bijna niet bedwingen van te lagchen, wermids zijne mijnen [gebaren] nog ruim zo zeldzaam als zijne poezij waaren, alwaaromme wij genoodzaakt wierden van onzen digter afscheid te neemen, die ons voor de eer die wij zijne werken angedaan hadden,

<sup>35</sup> Zie over de onlusten n.a.v. het prinselijk bezoek o.a. Seerp Gratama, ‘Gebeurtenissen in Drenthe in het laatste kwart der 18de eeuw’, *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 9 (1890) 99 vlg.; J. Nanninga Uitterdijk, ‘Ongeregelheden bij de ontvangst van Prins Willem V te Meppel, 1785’, *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 23 (1905) 104-110; J. Smit, ‘Keezen en oranjeklanten te Meppel bij het Stadhoudelijk bezoek op 11 november 1785’, *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 37 (1919) 5-28; R. Broekhuizen, ‘Ds. C.H. Hein en de revolutie’, *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 49 (1931) 1-37.

met een vaersje bedankte. Wij gingen vervolgens naar huis en setteden ons aan taafel, daar wij ons niet weijnig met de poezij van Jan Preuver diverteerden<sup>36</sup>.

Deze passage is in het kader van dit artikel voornamelijk interessant vanwege de afbeelding van één der hoofdpersonen in de hier te onderzoeken toverrijgevallen. Zij verduidelijkt iets over Preuvers uiterlijke presentatie, over zijn karakter en over zijn bezigheden. Tegelijkertijd zal er rekening mee gehouden moeten worden dat het in eerste instantie gaat om de weergave van een ontmoeting tussen een jurist en een Meppelse boommaker, vanuit het perspectief van de eerste. De tekst is dan ook te analyseren in een veel breder kader dan het hier behandelde; het feit dat Muntinge de zaak interessant of amusant genoeg vond om weer te geven en de wijze waarop hij dat deed kunnen gezien worden als een eenzijdig fragment van een historisch cultureel proces<sup>37</sup>. Het in reisbeschrijvingen verwoorde beeld van confrontaties tussen gegoede reizigers en opvallende leden van de plaatselijke bevolking zal bijvoorbeeld mede bepalend zijn geweest in de ontwikkeling van het begrip 'volk'. Preuver zal met zijn poëzie niet in de eerste plaats verslaglegging in een reisverhaal hebben beoogd. De andere gegevens die over hem naast zijn getuigenis in de zaak Hilbrink zijn overgeleverd, zijn wat formeler van karakter.

*Jan Preuver* werd op 14 februari 1742 te Amsterdam gedoopt als zoon van de uit Meppel afkomstige Jan Preuver (Ruijselaar) en Lammetje Coops. Hij huwde eind 1763 met Lijsje de Vriese, dochter van Barthollus Paulus de Vries en Grietje Berents Batting. Lijsje had enkele jaren in Amsterdam gediend. Preuver woonde vanaf zijn huwelijk te Meppel in rot 9, aan het Sluispad, en was van beroep boom- of blokkemaker. Eind 1778 nam hij van zijn schoonmoeder de pacht over van een stuk land in de Meppelse Maatjes, waarvoor jaarlijks één gulden en twee stuivers aan het karspel betaald diende te worden. In het begin van de jaren '80 trad hij op als gecommiteerde van zijn rot op de goorspraak en in 1792 (dus ná zijn betrokkenheid bij de betoveringen) werd hij genomineerd voor de functie van diaken. Behalve uit het ontbreken van tuchtmaatregelen tegen hem of zijn familie in 1788 blijkt ook hieruit het geringe belang dat destijds te Meppel in kerkelijk verband aan het geloof in betoveringen werd gehecht. Er kan bovendien uit afgeleid worden dat hij in

<sup>36</sup> *Beschrijving* (zie noot 26) 5-6.

<sup>37</sup> Zie voor een vermelding van buitenlandse reisbeschrijvingen over Drenthe: J.J.M. Fuchs, 'Buitenlanders bezochten Drenthe. Hoe was hun oordeel over Drenthe en de Drentenaren?', *Drente* 11, nr. 183 (1940) 3-4; nr. 184 (1940) 1-3.



ieder geval geen patriottische sympathieën had. Hij overleed als weduwnaar op 6 april 1814<sup>38</sup>.

Over de andere betoverden viel het volgende te achterhalen.

*Berent Beugelink* werd op 21 oktober 1753 te Meppel gedoopt. Zijn ouders waren Jan Berents Beugelingh (afkomstig uit Eemster bij Dieveren) en Aaltje Jans (uit de Oosterboer). Hij woonde in het midden van de jaren tachtig aan de Swarte Sluis (Zwartsluis) en huwde op 1 november 1786 te Havelte Maria Jans Jonker uit Uffelte, voor wie hij op 9 januari 1787 het burgerschap van Meppel betaalde. Na het huwelijk woonden ze in rot 9, aan het Sluispad, en enkele jaren later in wijk 2, aan de Groote Oever. Hun eerste kind, Jan, werd gedoopt op 17 februari 1788, waarbij Geesje Blomberg – familie van Lijsje de Vries – als peete optrad. Zijn beroep was metselaar. Hij overleed op 17 augustus 1829 en zijn vrouw op 30 december van datzelfde jaar.

*Minicus Geerts* was afkomstig uit Rouveen, waar hij op 3 mei 1767 werd gedoopt als zoon van Geert Alberts en Beertje Minikus. Als knecht van de timmerman Roelof Tijmens woonde hij enkele jaren te Meppel.

*Roelof Tijmens* (Ter Heide), geboren omstreeks 1758, huwde op 17 mei 1782 Jacobje Hendriks. Zij woonde toen in Amsterdam; ze was echter in Meppel gedoopt op 3 mei 1758, dochter van Hendrik Engberts en Rensje Jans (van Hesselingen). Ze woonden in rot 9 aan het Sluispad, en hadden een stoel in de kerk. De politieke sympathieën van de timmerman Roelof Tijmens waren oranje getint. Enkele dagen voor de intocht van prins Willem V in Meppel op 11 november 1785 had hij gezegd 'dat er nu wel schutters zullen weesen dat ze wilden dat ze er niet onder waren'. Want als ze de prins wilden inhalen, 'dan zullen er koppen vliegen'. (Met de schutters bedoelde hij de patriottische leden van het Meppelse exercitiegenootschap). De erebogen en kronen waarmee Meppel toen was versierd, waren bij hem thuis gemaakt, 'alzo zij een schuure hadden van 40 voeten lange'. Op de dag zelf was hij met de koets meegelopen en had hij zich niet – naar zijn zeggen omdat hij drie kinderen had – met de opstootjes bemoeid<sup>39</sup>.

*Harm Jans Thalen* werd omstreeks 1742 geboren in De Wijk. Hij vestigde zich in 1776 te Meppel, waar hij eerst huwde met Geertje Jans de Vriese en na haar overlijden begin oktober 1782, met Grietje Hendriks.

<sup>38</sup> Deze, alsmede de volgende biografische informatie is geput uit Meppelse doop- en huwelijksregisters, klokkeboek, burgerboek, haardstedenregisters, volkstelling 1795, stoelenboek, kerkeradsnotulen en registers burgerlijke stand (vgl. noot 11). Alleen enkele niet aan deze bronnen ontleende specifieke bijzonderheden worden hierna verantwoord.

<sup>39</sup> RAD Meppel inv. nr. 522, art. 36; OSA 785<sup>II</sup>, dd. 26 VI 1786, vrg. 5, 34.

Hij bezat een huis in Meppel, 'aan de Straate', dat wil zeggen, aan het zuideinde van de Grootte Straat in rot 8, gekocht in 1778. Bij zijn tweede huwelijk, op 15 december 1784, werd onder andere vastgesteld dat hij en zijn vrouw op zich namen zijn zoon Jan 'ordentelijk te laten leeren leesen schrijven en reekenen alsmeede de gronden der godsdienst, en een ambagt na sijn geleegentheid'<sup>40</sup>. Harm Thalen was schoenmaker van beroep en had een stoel in de kerk. Grietje Hendriks werd in Meppel gedoopt op 8 oktober 1752, dochter van Hendrik Engberts en Rensje Jans. Vóór haar huwelijk werkte ze in Amsterdam, waar vandaan haar op 10 november 1784 attestatie naar Meppel werd verleend. Ze overleed in mei 1792, haar weduwnaar in september 1803.

*Geesje Arents Bloemberg* werd op 30 juni 1755 in Meppel gedoopt als dochter van Arent Willems Bloemberg (uit Lankhorst) en MARRIGJE JANS (uit Wanneperveen). Lijsje de Vriese noemde haar haar nicht. Zij huwde op 2 juni 1779 met Jan Berents Mulder, een schipper uit Meppel. In 1787 bezaten ze een huis 'op het Moleneijnde tot Meppel', in rot 1, gekocht in 1785 van Geesjes broer. Er werden in 1782, in 1784 en in 1786 van hen kinderen gedoopt, waarvan de eerste twee jong overleden. In 1791 kocht Jan Mulder op afbetaling een 'gebrijde praam met zeyl en treyl' en op 3 augustus 1792 werd het gezin attestatie verleend naar Amsterdam<sup>41</sup>. Geesje Bloemberg had in Meppel een stoel in de kerk; zij overleed te Amsterdam eind december 1799.

Het valt op dat drie van de vier gezinnen banden hadden met Amsterdam. Op zich was dat niet zo uitzonderlijk. Er bestonden handelscontacten (turf, zeildoek) en er was een uitstekende bootverbinding. In de tien jaar van 1783 tot en met 1792 vonden er in Amsterdam iets meer dan honderd ondertrouwen plaats waarbij één of beide partners uit Meppel afkomstig was of waren. Het aantal uitgaande attestaties naar Meppel betrof in die tijd zo'n zeven per jaar<sup>42</sup>. Daar het aantal vestigingen in Meppel vanuit Amsterdam in die jaren veel minder was, zal het voor een deel mensen hebben betroffen die tijdelijk in Amsterdam werkten. Of er sprake kan zijn van een speciale groep zou nader onderzocht kunnen worden.

De patiënten van Hilbrink, althans de hier beschrevenen, werden niet willekeurig geselecteerd. Jan Preuver en zijn familie waren direct betrokken bij het contact tussen Hilbrink en Minicus Geerts en Berent

<sup>40</sup> RAD OSA inv. nr. 1785 [6583 – 40ste penning]; Schultengerechten inv. nr. 151<sup>15</sup>, Etstoel inv. nr. 14<sup>63</sup>, f. 237<sup>vo</sup>.

<sup>41</sup> RAD OSA inv. nr. 1785 [7124]; Schultengerechten inv. nr. 145<sup>7</sup> f. 71, 247; Etstoel inv. nr. 134, goorspraak 4 april 1796.

<sup>42</sup> Gemeentearchief Amsterdam, fiches ondertrouw Meppel; Uitgaande attestaties (film 871). Vgl. S. Hart, *Geschrift en getal* (Dordrecht 1976) 150-160.

Beugelink. Ze woonden alle drie vlak naast elkaar aan het Sluispad. Dit pad liep ten westen langs de oude arm van het Meppeler Diep, van de sluis naar de Brouwerstraat. Aan de achterkant van de huizen lag weiland en met hun voorzijde stonden ze naar het Diep: er waren dus geen over- of achterburen. Jan Preuver en Roelof Tijmens zijn min of meer als collega's te beschouwen. Berent Beugelink was, getuige de doopinschrijving van zijn eerste kind, verwant met Preuvers vrouw. Verwantschap vormde ook de verbinding met de gezinnen van Jan Mulder en Harm Thalen, die beiden aan twee andere uiteinden van Meppel woonden. Lijsje de Vriese, Preuvers vrouw, noemde Geesje Arents Bloemberg, de vrouw van Jan Mulder, nadrukkelijk 'nichte' (hier vermoedelijk een aanduiding van een derde-graads verwantschap). Harm Thalen was een zwager van Roelof Tijmens. De onderlinge communicatielijnen liepen binnen het rot via burens en daarbuiten via vrouwelijke verwanten.

De mannen waren zelfstandige ambachtslieden tussen de dertig en vijfenveertig jaar oud (Minicus Geerts bevond zich als twintigjarige knecht nog in een eerder stadium). Van de vrouwen had een aantal voor haar huwelijk een dienst gehad. Ze gingen ter kerke – hadden daar een stoel en waren lidmaat – en waren zeker niet analfabeet. Jan Preuver kon lezen en schrijven en verwachtte dat ook zijn klanten konden lezen, en hij kon zich ook verbaal en mimisch goed uitdrukken. Roelof Tijmens kon zijn handtekening zetten, evenals Harm Thalen, die bovendien zijn zoon naar school wilde sturen. Ook Jan Mulder en Geesje Arents Bloemberg waren in staat hun naam te schrijven. Allen waren afkomstig uit Meppel, of uit dorpen vlak in de buurt. Voorzover hun politieke kleur te achterhalen is, neigt die naar oranje. In het algemeen waren schippers en aanverwante ambachtslieden als timmerlieden en ook arbeiders als groep overwegend oranjegezind.

### *De toveressen*

Hilbrink betichtte drie vrouwen van toverij, zij het op een indirecte manier. We kunnen ons afvragen of er buiten de betichtingen om overeenkomsten zijn aan te wijzen tussen de betichten. Hanteerde Hilbrink een bepaald systeem? In ieder geval noemde hij geen mannen, slechts algemeen 'kwade mensen', of specifiek vrouwen. Aangezien de gegevens over hen in de overgeleverde stukken voornamelijk onder de namen van hun echtgenoten te vinden zijn – dat geldt voor iedere getrouwde vrouw – heb ik ze ook zo weergegeven.

*Pieter Schuphoff*, geboren in februari 1741 in Elberfeld, vestigde zich in 1778 officieel te Meppel. Hij woonde daar al bij zijn huwelijk op 13 april 1770 met Geesje Jans Lubbert (Tinholt). Zij was een dochter van Jan Jansen Lubbers of Luggers, die op 22 februari 1740 uit Emmelkamp in Meppel werd ingeschreven. Haar moeder, Geesje Harms Krabbe, was

afkomstig uit Brandlicht. Pieter Schuphoff was winkelier en bakker van beroep. In 1784 was hij één van de 22 bakkers die tevergeefs protesteerden tegen de door het plaatselijk bestuur opgelegde broodzetting<sup>43</sup>. In 1792 werd hij voorgedragen als diaken, doch niet gekozen. Met vrouw en kinderen woonde hij aan het eind van de jaren tachtig in rot 2; in 1795 in wijk 4. Geesje Jans werkte voor haar huwelijk in Colderveen. Op de goorspraak van 2 april 1781 was aangebracht dat ze zich tijdens de begrafenis van Hendrik ten Brink had misdragen. Op 26 februari 1790 kocht ze een graf in de kerk van Meppel. Zij en haar man konden hun naam schrijven. Zij overleed op 5 februari 1822, haar weduwnaar op 16 oktober 1824.

*Sergeant Habik* (zijn voornaam is onbekend en zijn achternaam werd ook geschreven als Habich of Habieg) huisde in 1788 aan het Sluispad, naast Berend Beugelink. Hij was daar net met zijn vrouw komen wonen; zijn vorige verblijfplaats is niet bekend. In 1797 gaf hij 74 jaar als zijn leeftijd op, wat hem in 1788 65 maakt. Voor haardstedengeld betaalde hij in 1794 één gulden, het niveau van een arbeider – hij was dus niet arm, maar kon net in zijn onderhoud voorzien. Zijn vrouw, wier naam nog duister is, werd verluid op 21 maart 1797. Hij verdween een jaar later uit de registers.

*Willem Kappers* was in december 1760 geboren te Rheden. Hij huwde op 22 november 1786 met Grietje Kleibakker. Zij was op 6 januari 1765 gedoopt te Hoozevee, dochter van Hendrik Hendriks Kleibakker (uit Coevorden?) en Hendrikje Alberts. Vóór haar huwelijk werkte ze eerst in Zutphen en vervolgens nog een jaar te Amsterdam, waar ze op 27 oktober 1786 in ondertrouw ging. Van hun eerste drie zonen, alle drie Hendrik genoemd, bleef alleen de laatste in leven. Willem Kappers was kleermaker. Na hun huwelijk gingen ze in het eerste rot wonen, naast Jan Mulder. In 1789 werd hij aangenomen als lidmaat en in datzelfde jaar verhuisden ze naar het zesde rot, aan de andere kant van Meppel. Grietje Kleibakker werd verluid op 2 september 1803. Haar weduwnaar hertrouwde op 8 januari van het volgend jaar met Janna Hans uit Zutphen. Hij bezat toen een schamele inboedel (waaronder een vogelkooi)<sup>44</sup>; zijn aanslag, in 1788 drie gulden (de Meppelse haardstedengelden bedroegen het dubbele van de landelijke), lag net tussen die van een zelfstandige en een loontrekker in. Hij kon zijn handtekening zetten.

De leeftijd van de drie vrouwen was ten tijde van hun betichting respectievelijk 23 jaar, 44 jaar en 'oud'. Ouderdom was dus geen gemeenschappelijk kenmerk, hooguit getrouwd zijn. De beroepen van hun

<sup>43</sup> RAD Meppel inv. nr. 837.

<sup>44</sup> RAD Schultengerechten inv. nr. 151<sup>19</sup>, f. 101 vlg.

echtgenoten wijzen alleen in negatieve zin op een constante factor: het waren geen schippers of timmerlieden. Wel lag hun financiële positie gemiddeld onder die van hun zogenaamde slachtoffers. Wat betreft hun relatie tot de kerk of hun schrijfvaardigheid lijkt er daarentegen weer nauwelijks verschil ten opzichte van de betoverden te zijn.

Meer bepalend dan de classificatie armere vrouwen zijn twee andere aspecten: herkomst en woonplaats. Alle drie behoorden ze tot de groep immigranten die vanuit een verder dan het omringende platteland liggende plaats in Meppel hun onderkomen had gezocht, evenals overigens Hilbrink zelf. In dit opzicht staan ze als groep direct tegenover de betoverden. Voelde Hilbrink zich veiliger als hij hun namen noemde in plaats van die van de meer lokale Meppelaars? Of sloten zijn opvattingen aan bij een meer algemeen beeld? Met het betichten van een buurvrouw sloot hij in ieder geval bij de traditie aan. Mogelijk bestaat er ook verband tussen de betichtingen en het verhuizen vlak daarna van twee van de drie betichten (in het geval van Habik verhuisde Beugelink). Zoals hieronder nog zal blijken, vormde Geesje Tinholt de uitzondering. Zij was namelijk *niet* Jan Preuvers buurvrouw, althans geen directe want de Oeverstraat, die bijna geheel het tweede rot vormde, lag aan dezelfde kant van het Meppeler Diep (of de uitloper) als het Sluispad en wel ten noorden ervan. Afgezien van Hilbrinks persoonlijke overwegingen – hij moest per slot van rekening toch ook een geloofwaardige ‘toveres’ aanwijzen – zou de sociale ruimte een uitleg kunnen bieden. In de beide andere gevallen, Beugelink versus Habik en Mulder versus Kappers, hebben we te maken met gezinnen die nog maar kort zowel naast elkaar als in het desbetreffende rot woonden en die binnen Meppel geen prominente plaats innamen. Jan Preuver had zich daarentegen al jaren in zijn buurt kunnen profileren. Hij was enige tijd geëmmitteerde voor zijn rot geweest, kwam in aanmerking voor het diakenschap en speelde, wanneer we afgaan op de beschrijving van Muntinge, ook in andere opzichten een uitgesproken rol. De plaats die hij in de reeks betoveringen innam, wijst daar ook op. Zijn sociale positie zal, hoewel die binnen de Meppelse organisaties als marginaal te kenschetsen valt, binnen zijn rot een meer centrale zijn geweest. De oorzaak van een bedreiging van die positie door middel van betovering kan om die reden gezocht zijn in het naburige rot, in plaats van in het naburige huis. Geesje Tinholt zal, vanwege haar optreden, een mogelijke keuze voor Hilbrink en Preuver zijn geweest.

Of er politieke motieven in de betichtingen een rol speelden, is moeilijk vast te stellen. Het lijkt echter onwaarschijnlijk. Geen van de ‘toveressen’ of hun directe familie was uitdrukkelijk bij de onlusten betrokken. Wanneer de lokale sociale tegenstellingen de politieke voorkeur bepaalden, zou Schuphof eerder oranje- dan patriotsgezind zijn geweest. Bovendien staat zijn naam op dezelfde lijst met nominaties voor het diakenschap als die van Preuver.

### *Vuil gewinshalven*

Toch is het niet ondenkbaar dat er bij een verdachtmaking teruggegrepen werd op al bestaande sociale en politieke fricties. Een voorbeeld daarvan komt hieronder nog aan de orde. Maar wanneer Hilbrink zijn genezingen tevens gebruikte om op die manier hem onwelgevallige Meppelaars zwart te maken, zou dat vooronderstellen dat er geen andere mogelijkheden waren om ruzies te beslechten. Die mogelijkheden waren er wel degelijk: uit de goorspraakaangiften komt duidelijk naar voren dat er openlijk gescholden en gevochten werd en dat ruzies officieel en officieus konden worden bijgelegd. Ik heb geen aanwijzingen gevonden dat Hilbrink eerdere conflicten had met de door hem betichten (noch met anderen), en dat geldt ook voor zijn patiënten. Eveneens is het onwaarschijnlijk dat hij zijn betichtingen richtte op politiek andersgezinden. Ook daarvoor bestonden meer directe en meer openlijke mogelijkheden, waar ruimschoots gebruik van werd gemaakt. Ten slotte toonde Hilbrink zich geen ruziezoeker.

De avond voordat de prins in Meppel zou komen was er bij Hilbrink een bezembindersknecht langs geweest die zijn ongenoegen had geuit over het feit dat het patriottische exercitiegenootschap de prins zou inhalen. Hilbrink had hem gezegd 'dat zij maken moesten, dat alles in Liefde ging, dan had men misschien nog wel van avond een vrolijke avond van zijn Hoogheid'. Maar de knecht wilde daar niets van weten; hij antwoordde: 'als zij ons een voet dwars zetten, dan gaat het er voort op aan, want om de zagen en bijlen willen wij scherp maken, en als de zagen aan de verkeerde kant scherp zijn dan kunnen wij er net zoo wel mee houwen, als zij met de zabels, want de Prins moet Graaf van Holland worden'. Op de dag der intocht zelf, op 11 november 1785, stond Hilbrink niet vooraan. Hij ging pas kijken toen er al een dode was gevallen (door een schot met een snaphaan) en hij had niets 'ongeregelts' gezien<sup>45</sup>.

Bij afwezigheid van duidelijke sociale of politieke motieven vormde geld wellicht een reden voor Hilbrink om naast zijn dagelijks werk een genezerspraktijk uit te oefenen. Hij was als weversknecht in dienst bij de fabrikant Willem Essink. Deze besloot in 1781 zijn produktie te beperken<sup>46</sup>. Vanaf ongeveer die tijd vond Hilbrink een bijverdienste met het genezen van 'betoverden'. Een verband tussen deze feiten valt

<sup>45</sup> RAD Meppel inv. nr. 522, vrg. 132, 60 (zie verder noot 39).

<sup>46</sup> In 1775 verkreeg Essink voor vijftien jaar een octrooi om een fabriek op te zetten voor kousen, broeken, borstrokken, mutsen en handschoenen. Vanwege Engelse concurrentie werd hem op 21 maart 1780 een tweede octrooi verleend voor het weven van satijnen. Op verzoek van het Meppelse weversgilde stond hij begin 1781 dat laatste octrooi af. RAD OSA 6 (1775) f. 41<sup>vo</sup>, f. 202<sup>vo</sup> (21 maart 1780); OSA 14<sup>2a</sup>, f. 267<sup>vo</sup>. Vgl. de wat onzorgvuldige weergave zonder bronvermelding in: J. Poortman, *Meppel door de eeuwen heen* (Meppel 1944) 181.

niet te bewijzen. Wel verdient het financiële aspect van Hilbrinks illegale activiteiten nader aandacht.

Hij was gewoon met zijn klanten vooraf een afspraak te maken over het te betalen bedrag. Jan Preuver was het duurst uit. Tien gulden betaalde hij voor medicijnen en ritueel, met de afspraak later nog vijftien gulden te zullen geven. Minicus Geerts en Geesje Bloemberg bereikten allebei met Hilbrink een akkoord op zes gulden; Harm Thalen betaalde een dukaat en Berend Beugelink werd 26 stuivers lichter<sup>47</sup>. Vergeleken met andere bedragen uit die tijd waren het vrij hoge uitgaven die men voor genezing over had. De twee plaatselijke vroedvrouwen ontvingen bijvoorbeeld respectievelijk 100 en 75 gulden per jaar. Op een gemiddelde van honderd dopen per jaar dus ongeveer twaalf stuivers per geboorte. In 1800 werd gemeld dat het gewone arbeidsloon 's zomers veertien, in de herfst twaalf en 's winters tien stuivers was, en dat van een 'handwerksman' twintig stuivers (één gulden). Eenzelfde bedrag *per dag* verdiende ook een ratelwacht; een huurwaker daarentegen zou in 1783 voor een nacht maar vijf stuivers mogen kosten. De prijs van een schepel rogge, destijds het hoofdvoedsel, schommelde rond 1790 tussen de dertig en veertig stuivers. Afhankelijk daarvan lag de prijs van een twaalf ponds grof roggebrood op zeven à negen stuivers. De boete op vechten was 24 stuivers; wanneer een kind te vroeg na het huwelijk van de ouders werd geboren kostte dat tien gulden. Jan Mulder betaalde in 1785 voor zijn huis 697 gulden en vijftien stuivers; Harm Thalen in 1779 815 gulden. Leningen van enkele honderden guldens waren gebruikelijk<sup>48</sup>. De prijs die Hilbrink vroeg was dus vooral hoog in verhouding tot arbeidsloon en dagelijkse kosten. In vergelijking met tarieven van officiële artsen was zijn prijs niet buitensporig hoog<sup>49</sup>.

Voor Hilbrink leverde het genezen gezien vanuit zijn werk als weversknecht veel op. Als genezer vroeg hij echter niet buitensporig hoge bedragen en het antwoord op de vraag of zijn gewin 'vuil' of in overeenstemming met verleende diensten was, is dan ook afhankelijk van de status die hem werd toegekend. Voor de overheid was Hilbrink in elk geval geen voordelige klant. Op 13 november 1788 kostte Hilbrinks vervoer naar Assen, waar het vonnis gewezen werd, het plaatselijk bestuur negen gulden voor de wagenvracht, vier gulden en vier stuivers voor de

<sup>47</sup> Zie noot 15.

<sup>48</sup> RAD Meppel inv. nr. 205 (uitgaven karspelbestuur), inv. nr. 534 (huurwaker), inv. nr. 836 (roggeprijs) – vgl. *Tegenwoordige Staat* 159, m.n. noot 126 over het roggebrood. Arbeidsloon uit 'Journaal' (zie noot 32); boetes uit goorspraakregisters. Huizenprijzen uit lijsten 40ste penning (OSA 1785).

<sup>49</sup> Vergelijk de prijzen voor hulp bij bevallingen, verbinden van wonden of aderlating in het patiëntenboek van de Hoogeveense arts Mantinge uit het einde van de 18de eeuw, variërend van drie tot twintig gulden. Een enkele visite kostte daarentegen slechts zes of twaalf stuivers, RAD, particuliere archieven, Mantinge inv. nr. 1. Zie ook: L. Huizing en J. Wattel, *Hoogeveen, Van Echten's morgenland* (Haren 1975) 214-221.

begeleidende karspelsoldaat en ratelwachten en twee gulden, twaalf stuivers en acht penningen voor 'verteering op de weg'<sup>50</sup>.

### *Tussenspel*

Hilbrinks betichtingen riepen eerder spanningen op dan dat zij daarvan uiting waren. In de termen van het vonnis waren zijn woorden en handelingen de reden geweest 'waar door onbesprokene menschen in hun goede naam en faam beledigt, ja zelfs de beste ingezetenen onschuldig zijn verdagt gemaakt, de banden van goede harmonie en vriendschap tusschen nabuiren en ingezetenen verbroken, het welk de allernadeligste gevolgen voor de maatschappij verder zoude kunnen na zig slepen'<sup>51</sup>. Genezingen zullen oogluikend zijn toegestaan; vergaande betichtingen werden bestreden. Bij een ruzie die wel duidelijk sociale en politieke connotaties had, kon toverij echter ook ter sprake komen.

Op 7 oktober 1788 klaagde de vrouw van Hendrik Overes, een buurman van wolfabriekeur Willem Essink in de Papensteeg (Kerkstraat) in het centrum van Meppel (rot 6), dat Jan Abraham Schuurman haar man had uitgescholden voor 'kees met de kromme poten', gedreigd had 'deselve regt te sullen slaan' en haar 'tot driemaal op de borst had gestooten' en had uitgescholden voor 'hexenpak, zwartgat'<sup>52</sup>.

*Hendrik Willems Overes* (1734-1803) was schoenmaker. Hij huwde op 26 november 1775 te Rouveen met zijn tweede vrouw Jentje Hendriks Veerman. Zijn ruzies met Schuurman waren daarvoor al begonnen. Zo was hij in mei 1770 met een 'bloedige kop' uit Schuurmans huis gekomen na een verschil van mening over achterstallige betalingen. Volgens Schuurman had Overes 'hem geweld in syn huis aangedaan, hem gescholden voor schobbert en ook voor de deur gedaagd, waarop hij hem een klap 5 of 6 gegeven hadde, denkende dat hij syn huis mogt verweren'. In 1783 gaf Overes aan dat Jan Abraham zijn knecht Sjoerd (Veenstra) had gestoten, en dat 'Sjoerd toen was gekomen teegens Hendrik Overesch, waar door Hendrik Overesch was gevallen en een puyste aan het hoofd had gekregen'. In 1785 kreeg hij een klap van Willem Arents en begin 1788 werden zijn glazen ingeslagen door een neef van zijn vrouw, Wolter Jans, die vervolgens vier dagen op water en brood werd gezet<sup>53</sup>. Zijn politieke sympathie ging uit naar de patriotten en hij woonde naast of tegenover zijn betichter.

<sup>50</sup> RAD Meppel inv. nr. 205.

<sup>51</sup> Zie noot 14.

<sup>52</sup> Rad Etstoel inv. nr. 134<sup>22</sup>.

<sup>53</sup> RAD Van Heiden Reinestein inv. nr. 346, goorspraak april 1771; Etstoel inv. nr. 134<sup>18</sup>, goorspraak 7 april 1783; 134<sup>19</sup>, goorspraak 7 april 1785; 134<sup>22</sup>, goorspraak 3 april 1788; Etstoel inv. nr. 8<sup>2</sup>, f. 144-145.



*Jan Abraham Schuurman* (1741-1814), in 1766 gehuwd met Roelofje Arents uit De Wijk, was leerlooier van beroep. Hij had niet alleen bij tijd en wijle onenigheid met zijn buurman Overes. In 1774 was hem het denigrerende 'vilder' toegevoegd. En eind 1781 hadden zijn kinderen 'questie' gehad met de kleinkinderen van de weduwe van Jacob van der Veen, waarop zij hem aangaf. Hij had niet veel op met patriotten, zoals al bleek uit zijn woorden 'kees met de kromme poten'. Op 12 november 1785, een dag na de intocht van de prins, vroeg hij aan Cornelis ten Stal of deze schutter (d.w.z. lid van het exercitiegenootschap) bleef. Op het positieve antwoord gaf hij hem een klap<sup>54</sup>.

Hoewel ze in 1787 nog gezamenlijk aan het plaatselijk bestuur leverden<sup>55</sup>, konden Overes en Schuurman het onder meer in politiek opzicht niet altijd met elkaar vinden. Beiden hadden deel aan verscheidene strubbelingen. Een verschil in sociale status was er nauwelijks; Schuurmans werk met leer stonk slechts meer<sup>56</sup>. Of met 'hexenpak' (heksenfamilie) meer bedoeld werd dan alleen een scheldwoord laat zich niet achterhalen.

De toverij was duidelijker aanwezig in december van het jaar 1792. Op Sint Nicolaasavond werden er in het huis van Engbert Harms 'kransjes' verbrand om te ontdekken wie zijn kind had betoverd. De vrouw van Jacobus van der Woude was toen binnengekomen en vervolgens voor de 'toveresse' gehouden. Dit was gebeurd in het bijzijn van Coop Worst en zijn dochters. En Jannes Aartsen, de oom van het kind, had bij Potgier en diens vrouw navraag gedaan 'of er ook een Duyvelbanner tot Zwol woonde'<sup>57</sup>. In dit geval zijn er geen uitgebreide getuigenverklaringen. Een reconstructie is echter wel te maken.

*Engbert Harms* uit Rouveen huwde op 22 oktober 1788 met Janna Aarsen, dochter van Arent Jannes Aartsen en Anna Jacobs van der Woude. De metselaar Jannes Aarsen was zijn zwager. Hun eerste kind werd gedoopt op 3 februari 1790, het tweede op 19 januari 1791 en het derde op 5 augustus 1792. De eerste twee kinderen stierven vlak na de geboorte, het derde 1793. Een reeks van tegenslagen, die ertoe zal hebben bijgedragen bij de ziekte van het derde kind aan een betovering te denken. Engbert Harms stierf zelf in februari 1795; als zijn beroep werd toen poppekramer genoteerd. Zijn weduwe, een koopvrouw, woonde eind van dat jaar alleen. Een vierde kind was ook overleden.

<sup>54</sup> RAD Van Heiden Reinestein inv. nr. 347A, goorspraak sept. 1774; Etstoel inv. nr. 134<sup>17</sup>, goorspraak 2 april 1782; 134<sup>20</sup>, goorspraak 3 april 1786.

<sup>55</sup> RAD Meppel inv. nr. 205, carspeluitgaven dd. 11 april 1787: f6 voor 4 paar schoenen.

<sup>56</sup> RAD Schultengerechten inv. nr. 145<sup>7</sup>, f. 224-225, dd. 30 I 1790.

<sup>57</sup> RAD Etstoel, inv. nr. 134, dd. 8 april 1793.

Arent Jannes Aartsen, metselaar, bewoonde een huis op het 'Moleneinde op de Oosterhoek van den oever', in rot 1<sup>58</sup>. Zijn zoon Jannes, die in mei 1792 was gehuwd, woonde het eerste jaar na z'n huwelijk naast hem. Zijn dochter en schoonzoon woonden enkele huizen verder. Albert Potgieter was twee jaar daarvoor vanuit Zwolle naast Engbert Harms komen wonen. Coop Worst, de scheepstimmerman, woonde iets verderop in het rot.

*Jacobus van der Woude* (1764-1823) was eveneens in 1792 een naaste buur van Engbert Harms. Hij was vermoedelijk een neef van Anna van der Woude, de moeder van Janna en Jannes Aarsen<sup>59</sup>. Zijn vader was Frederik Jacobs van der Woude; zijn moeder Jantje Tijmens Keizer, destijds al enkele jaren weduwe, was herbergierster. Hijzelf verdiende de kost met schilderen en het repareren en zetten van glazen. Op 29 augustus 1790 trouwde hij te Colderveen met Cornelia Annes Kunst, afkomstig uit Dinxterveen. Van der Woude was bij verschillende 'roffelingen' (vechtpartijen) betrokken<sup>60</sup>. Van zijn vrouw is verder niets bekend.

Het verbranden van de verenkransen, bewijzen van betovering, leidde tot een minder gerichte of van te voren vermoede verdenking dan wanneer de professionele onttoveraar een aanwijzing of een regelrechte be-tichting liet vallen. Iedereen kon binnenkomen, al lag het 's avonds meer voor de hand dat het een 'buurvrouw' en/of (aangetrouwde) verwant zou zijn. Het is niet overgeleverd of Jannes Aarsen inderdaad een duivelbanner in Zwolle vond. Het herkenningssritueel, waarna de 'dader' tot onttovering gedwongen kon worden, wijst niet op directe professionele bemoeienis. Die was echter nog wel aanwezig.

### *Ses weken alleen in de agterkeuken*

Derk Hilbrink was na zijn verbanning uit de Landschap Drenthe verhuisd naar Zwolle, waar zijn dochter overleed. Eind 1791 moest hij wegens zijn gedrag ook deze plaats verlaten en vestigde hij zich met zijn vrouw en zoon te Staphorst. Financieel ging het hun niet zo best, want zonder diaconale zorg wisten ze het niet te stellen<sup>61</sup>. In de avond van 13 juni 1793 werd 'Roomsche Derk' in Hoogeveen door de schulte Schucking gevangen genomen en de volgende dag naar Assen gevoerd. Bij zijn arrestatie had hij de volgende 'goederen' bij zich:

<sup>58</sup> RAD Meppel, inv. nr. 138.

<sup>59</sup> RAD Schultengerechten inv. nr. 145<sup>5</sup>, f. 111, dd. 15 december 1769, f. 139-140, dd. 16 augustus 1770.

<sup>60</sup> RAD Etstoel inv. nr. 134<sup>15</sup> goorspraak 5 oktober 1779, 134<sup>16</sup> goorspraak 24 september 1781, 134<sup>18</sup> goorspraak 7 april 1783, 134 goorspraak 28 september 1789, 23 september 1796.

<sup>61</sup> Gemeente Archief Zwolle, Resol. Schepenen en raden d.d. 6 september, 31 oktober en 9 november 1791; RAD Hervormde Gemeente Meppel inv. nr. 107, f. 7.

'Een kleijn schoeren snuifdoosje, waarin gevonden wierd twee opgevoude papierjes met een weinige kruiden en een papiertien waarop iets met potlood geschreven was.

Een krans corallen.

Tontelpot, vuurslag en vuursteen.

Een lange linnen Lappe waarin gewonden was twee papierties met eenige kruiden.

Een zakje waarin twee seste halven een stuiver & twee deuten gevonden wierde benevens een knoopje, en een papiertje waarin was gerolt een kleijn botje.

Een sakdoek.

Een tabaksdoos'.

Hilbrink had z'n patiëntenkring uitgebreid tot de omgeving van Meppel en genas betoverde of 'betuntelde', zoals hij het toen noemde, mensen in Staphorst, Wanneperveen, Kolderveen, Meppel, Yhorst, De Wijk en Hoogeveen. Tegen de leden van het Hof van Justitie te Assen vertelde hij dat hij de kunst verstond 'eenige ziekten als bij voorbeeld pijnlijke kwaalen, lindworm en meer diergelijke te kunnen genezen, en die kunst te Munsterland in een klooster te hebben geleert van een oude pater'<sup>62</sup>. Later lichtte hij dat toe: het was een pater 'van de barre voeters' in het oosten van zijn geboorteplaats Vreden<sup>63</sup>. Gevraagd waarom hij tegen zijn verbanning in terug was gekomen, antwoordde Hilbrink: 'op aanzoek van patienten, welke geren geholpen wilden zijn'. Hij vroeg daarvoor 'verschooning'. Die kreeg hij niet. Buiten Assen werd hij aan de paal geselsd en voor zijn leven uit Drenthe verbannen<sup>64</sup> (over het vorige vonnis bestond onduidelijkheid, dat zou een verbanning van zes jaar zijn geweest). Eén van zijn Meppelse patiënten was Eentje Worst, een dochter van de sloopstimmerman.

*Coop Worst*, geboren in 1740, was een zoon van de in 1733 uit Hasselt gekomen Carst Jansen Worst en de Meppelse Barte Posters. Hij en zijn broers waren allen sloopstimmerman. Hij was gehuwd met Grietje Jans Timmerman, die op 2 september 1783 begraven werd. In januari 1779 kocht hij een huis en hof te Meppel voor 1195 gulden en 10 stuivers<sup>65</sup>. Het zal hetzelfde huis (wijk 1, no. 14) geweest zijn, waar hij op 7 maart 1829 overleed. In 1793 woonden er nog twee dochters bij hem thuis: Barta, geboren in 1771 en Eentje, geboren in 1774. Barta (Bette) had vanaf 1788 een stoel in de kerk.

<sup>62</sup> RAD Etstoel inv. nr. 32, doss. 486.

<sup>63</sup> Zie noot 68.

<sup>64</sup> RAD Etstoel inv. nr. 31, f. 55<sup>ro</sup>-56<sup>vo</sup>.

<sup>65</sup> RAD OSA inv. nr. 1025 [6].

Eentje sukkelde al lange tijd. Ze kon geen eten verdragen. Ze medicioneerde met dokter Van de Sande, met de wever Michel en met dokter Hulte te Zwolle, zonder daarvan beter te worden. In het najaar van 1792 sprak ze ten huize van Harm Soer (Oeverstraat) daarover met Derk Hilbrink, die na enig nadenken zei haar te kunnen helpen, 'als de middelen gezegend wierden en anders niet'. Haar vader haalde de volgende dag drie 'poeyers' van Hilbrink, 'welke moesten onder het Zout worden gezet, dat er geen lugt by kwam'. Daarna nam ze nog een 'Draak' in en 'een kleijn vlesje vol olie'. Hiervoor werd op hand zes gulden betaald, daarna drie gulden en vervolgens nog 24 of 25 stuivers. Deze medicijnen hielpen. Barta Worst verklaarde dat een uur nadat Derk haar zuster wat had ingegeven, zij 'een bishuut met een stukjen brood' had gegeten, 'zonder daar miskomen van te hebben, en dat sy na die tyd wel Eeten heeft kunnen verdragen en nu weeder hersteld is'. Hoewel ze de kusens hadden opengesneden en daarin 'kransjes' hadden gevonden, vertelde Hilbrink niet wie haar betoverd had. Hij beperkte zich tot de algemene categorie, 'quade luyden' hadden het haar 'aangedaan'. Om van hun invloed gevrijwaard te blijven moest ze 'alleen zitten', ze mocht niet 'voor deure komen, of in gezelschap van vreemde menschen'. Deze raad was opgevolgd. Eentje verklaarde aan de schulte dat zij 'ses weeken alleen in de agterkeuken heeft gezeeten zonder dat er vreemd volk mogt bykomen, ofschoon er nog wel een enkele uijt de familie des tyds by getuyge is geweest'<sup>66</sup>.

De volgorde van de gebeurtenissen waar de familie Worst bij betrokken was is niet meer onomstotelijk vast te stellen. Het verband tussen de twee onttoveringstechnieken is daardoor enigszins onzeker. De datum van de proef bij Engbert Harms is genoteerd en Hilbrinks behandeling van Eentje Worst moet ongeveer in dezelfde tijd zijn geschied, 'voor laatstleede herftijd of nieuwjaar', zoals Barta Worst het vrijdagmorgen 5 juli 1793 aan de schulte Kniphorst verklaarde. Het feit dat Jannes Aarsen naar een duivelbanner informeerde lijkt beslissend: hij had dat niet hoeven doen als Hilbrinks naam bekend was geweest. Volgens Eentje Worst had zij Hilbrink gesproken bij Harm Soer, niet bij Engbert Harms. Er werd zelfs niet geprobeerd de laatste in verband met Hilbrink te ondervragen, hoewel bekend was dat hij meende dat zijn kind betoverd was.

Hilbrinks rol bij het betichten van Cornelia Kunst zal hooguit een indirecte zijn geweest. Misschien was er een herinnering gebleven aan de kransjes van Geesje Bloemberg, die in 1788 maar een paar huizen van Coop Worst af woonde – er waren verscheidene burens komen kijken toen. Misschien wisten meer mensen dat kransjes een teken van toverij waren en dat bij verbranden de tovenaars of toveres naar het slachtoffer getrokken werd. Hoe het ook geweest moge zijn, de categorie 'tovenaar'

<sup>66</sup> Zie noot 62.

die Hilbrink hanteerde overlapte weliswaar ten dele de categorie mogelijke 'tovenaars' die door het verbranden van verenkransen ontdekt konden worden, maar was daar niet geheel identiek mee. Kwade mensen behoorden tot 'vreemd volk', mensen die men buitenshuis, 'buiten de deur' kon ontmoeten en aan wie men de toegang kon weigeren. Vrienden en naaste familieleden vielen daar niet onder.

### *Verandering en bestendiging*

De politieke ontwikkelingen zetten zich ondertussen door. Op 17 september 1795 werd in Meppel een dag georganiseerd ter viering van de 'alliancie' tussen de Fransen en de 'Bataven'. De patriotten hadden nu de overhand gekregen en trokken in optocht met muziek en tweehonderd in het wit geklede meisjes door de plaats<sup>67</sup>. Eind november van dat jaar werden alle ingezetenen geteld. Uit de lijst blijkt onder meer dat de wever Derk Hilbrink met zijn vrouw en zoon in wijk 5 woonde. Eind maart 1796 werd hij voor de derde maal gevangen genomen. Ditmaal had hij geprobeerd een zwanger meisje te verlossen van 'de kruipinge in het lijf', die ze door betovering zou hebben gekregen. In april werd hij ondervraagd.

'In 1788 ben je hier gevangen geraekt om dat je een betovert kint van J. Mulder zoudet onttoveren. Wat orde zou er zijn, waarom de richter U nu zoo wel niet als thoen zoude durven gevangen nemen?' Waarom was hij teruggekomen?

Hilbrink antwoordde daarop dat hij 'meende dat de vrijheid mede bragt dat hij weder binnen de landschap mogt wonen'.

'Gelooft gij voor U selve dat gij hulpmiddelen kent, dat zoo wanneer iemand mogt betovert zijn, deselve middelen kragt genoeg zouden hebben de betovering te doen ophouden'.

'Ja'.

'U is bekend dat men hier tegen dit toveren is?'

De gedetineerde 'was van oordeel dat men een zieke genesen mogt'.

'Ben je, ter eerste en tweede mael daar over niet gevat en gevonnist?'

'Ja'.

'Hoe durft gij de oude bijgelovige dwaesheden weder bij de hand te vatten en 't vervloekte bijgeloof botvierende de grillen van betovering an de mensen voortpraten en U te vermeten middelen daer voor te kennen die de lijders wiskonstig zullen genesen?'

De gedetineerde zei 'dat hij daer in qualijk gehandelt heeft'.

Deze ondervraging werd herhaald voor de 'volle volksvergadering' op 22 mei 1796. Bij beide gelegenheden waren Hilbrinks antwoorden het meest uitvoerig als hij over zijn kunde sprak.

<sup>67</sup> RAD OSA inv. nr. 1117: *Kort verhaal van de plechtigheden, gehouden binnen Meppel den 17 September 1795.*

'Waerom weet je dat de menschen betovert zijn?'

'Als een mensch besloten lijf hadde, de purgatie die men voorschreef niet door werkte, dat was een proef van beheksing'.

'Hoe genees je de mensen, door welke middelen?'

'De middelen kan men krijgen in de Cloosters te Vrene [Vreden] en Borst voor the en zuiker en niet voor gelt, die middelen waeren bekend onder de namen van St. Hubesbroot t welke kort geschaelt in fijn gemaekte boonties bakelaer gemengt, t medicament uitmaekte'.

'Hoe werken die?'

'Het middel nam de pijn weg, of vermeerderde die voor korte tijd en bezorgde dan de volle genezing, dog dan moeste nog afdrijvende middelen gebruiken om het lichaam te zuiveren'<sup>68</sup>.

De antwoorden komen vrij oprecht over. Hilbrink meende wat hij vertelde. Het feit dat hij zijn patiënten persoonlijk bezocht ondersteunt deze gevolgtrekking. Maar voor de Drentse overheid, van welke signatuur ook, was toverij een overblijfsel uit oude, minder verlichte tijden. 'Hunne verkleefdheid aan oude gebruiken, zelfs in onverschillige zaken, is zo groot, datze veeltids schier tot bijgelovigheid overslaat,' schreef de jurist Tonkens over de Drenten, '...hun geloof aan Toverheksen en Weerwolven enz. heeft tot nog toe door gene wetten kunnen uitgeroeid worden'<sup>69</sup>.

De rechtbank nam nu geen risico meer en veroordeelde de genezer tot zes jaar tuchthuis in Groningen. Daar overleed hij op 9 oktober 1801<sup>70</sup>. Zijn vrouw bleef in Meppel, werd weer ondersteund door de diaconie en belandde uiteindelijk in het armhuis, waar ze in februari 1807 stierf.

### *Al te na is al te na*

Het geval naar aanleiding waarvan Hilbrink voor de derde keer werd opgepakt bezit verscheidene aspecten die het interessant genoeg maken er dieper op in te gaan. In de winter van 1795-1796 begon Wobbijge, de dochter van Gerrit Knipmeier en Hilligje Smit last te krijgen van een 'ongemak' in haar buik. Zij raadpleegde eerst dokter Van de Sande, doch zonder resultaat. Vervolgens liet zij zich door de chirurgijn Radijs aderlaten en toen dat ook niet hielp nam ze haar toevlucht tot Derk Hilbrink. Deze zei dat ze niet moest 'kramen', maar dat 'quade menschen' het haar hadden 'angedaen'. 'Zij was betovert'. Jan Jans Bouknecht, de knecht van Knipmeier die met Wobbijge vrijde, betaalde de wever ze-

<sup>68</sup> RAD Etstoel inv. nr. 32, doss. 519.

<sup>69</sup> *Tegenwoordige Staat* inleiding 38.

<sup>70</sup> RAD Etstoel inv. nr. 31, f. 82<sup>vo</sup>-83<sup>vo</sup>. Rijksarchief in Groningen, Archief Hoge Justitiekamer aldaar, inv. nr. F2, f. 266-267. Een gratieverzoek door zijn vrouw werd in november 1800 afgewezen, RAD Etstoel inv. nrs. 40, 41\*; 46, f. 65-71.

ven gulden voor een pakje kruiden, drie poeiers en een flesje met olie, te bewaren in een kistje met zand en zout erop. Deze medicijnen hadden geen effect. Nieuwe medicijnen, voor 24 stuivers, brachten ook geen genezing. Volgens Hilbrink was Wobbigje weer 'onder het gesigt der toverheks' geweest, en moest ze opnieuw medicineren, wat vijf gulden kostte. Daarbij zei hij, 'het moet capot, het moet zoo weg als het gekomen is'. Hij doelde daarbij op het 'besloten lijf', daar zou een beest in zitten, een kip, een rat of een muis. Later voor het gerecht legde Hilbrink uit dat hij dat meer bij de hand had gehad. Ooit had hij een vrouw genezen die iets had uitgebraakt dat op een eend leek, een ander had een adder of een slang afgescheiden, en zijn eigen vrouw had eens 'door de pisweg een ding geloost, dat na een kalvskop geleek en t achterste na een geraemte van een visch'. Aan Wobbigjes moeder vertelde hij 'dat hij vrouwen genesen hadde die het ongemak door de afgank, anderen die het als een barende vrouw quijt geraekt waeren'.

Hilbrink noemde de naam van de toveres niet. Hij liet de familie Knipmeier gissen. 'Zij woont niet verre, ken je wel een vrouw wiens eerste man lang gesukkelt heeft en thoen overleden is, en wiens tegenswoordige man ook niet vrij is. Zij zouden nu eens raden'. De keuze viel op Hilligje Koster, de vrouw van Jan Detlef Arp, die schuin tegenover hen woonde. Hilbrink beaamde dat niet volmondig, maar liet wel doorschemeren dat zij de toveres was, onder andere door te zeggen: 'altena is altena'. Hilligje Koster was namelijk een volle nicht van Gerrit Knipmeier. Wobbigje mocht daarom niet de voorkeur uit, zij mocht haar oudtante 'niet onder t gesigt komen'. Gebruik van de achterdeur was wel toegestaan. Tijdens de behandeling liet Hilbrink zich meermalen in bijzijn van Wobbigjes moeder ontvallen 'de historie met Kleibakkers dogter moest hij nu een gehat hebben, hij zou haer beter halv weg komen, hij hadde nu wat meer op zijn zijde, zij zoude hem nu wel vant lijf afblijven'. Jan Bouknecht herinnerde zich nog dat Hilbrink enkele recepten had gegeven om de toveres tegen te werken. Deze zou 'onlijdelijke pijnen' krijgen wanneer Wobbigjes 's ochtends geloosde urine gekookt werd. Zij zou zelfs sterven 'als hij een pik zwarte hen had die zou hij het hart uit het lijf nemen ter wijl de hen nog zou blijven leven, wanneer hij de hen vervolgens in een nieuwe pan met een deksel erop toegestopt t met een doek op t vuur zoude zetten en stoven'.

De overbuurvrouw werd niet rechtstreeks beticht. Zij hoorde het zelf van de groenkoper Leffert Benninge, die haar verteld had dat Hilbrink 'onder zijn tovergrillen op zekere avond de personen in het huis van Gerrit Knipmeier anwesig soude gesegt hebben zoo zij nu wilden weeten wie de toverheks was, dan op een bepaald uur maar moesten an kloppen en olde hoedemakers deur wanneer zij op Gerrits drempel een zwarte kat zonder staart zouden vinden zitten en zij [Hilligje Koster] niet in huis'.

Uiteindelijk bleek Wobbigje Knipmeier wel zwanger te zijn. Hoewel

Hilbrink haar nog veertien dagen voor de bevalling een kopje met roet had laten 'gebruiken' en de avond ervoor 'de buik gestadig met wolle lappen in zoete warme melk gedoopt laeten beleggen, stijf en sterk' staande houdende dat ze behekst was, bleek zij geen gedrocht gedragen te hebben maar 'een welgeschapen levendige zoon'<sup>71</sup>. Dat was op donderdag 24 maart 1796. De dinsdag daarop vonden de getuigenverhoren plaats. Op 4 april werd op de goorspraak aangegeven 'dat de dogter van Gerrit Knipmeier ongetrouwd in de kraam is gekomen' en twee dagen later, op woensdag 6 april, werd het kind begraven. Op 3 juli van hetzelfde jaar huwde Wobbijge met Jan Bouknecht.

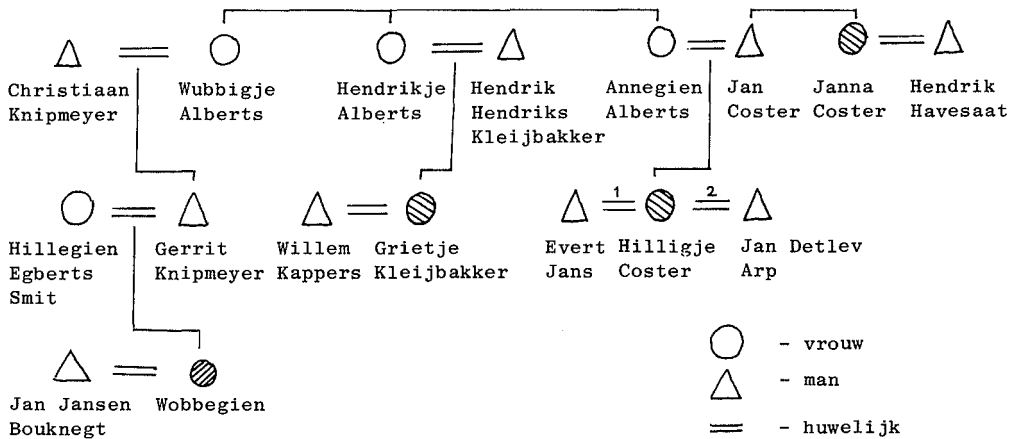
*Gerrit Knipmeier* gaf in 1795 als beroep 'coopman' op. Twee jaar later werd hij als arbeider te boek gesteld. Hij balanceerde met zijn gezin van vijf kinderen op het randje van het bestaan; zowel in 1784 als in 1794 werd hij 'door de vrinden geadsisteerd' en zou anders onder de diaconale zorg zijn gevallen – hij had een vaste plaats in de kerk. Zijn geboorteplaats was Hoogeveen waar hij omstreeks 1745 ter wereld kwam als zoon van Christiaan Knipmeier en Wubbigje Alberts (Kroes). Op 31 december 1776 huwde hij in Meppel met Hillegien Engberts Smit, de dochter van Engbert Jans Smit en Janna Gerrits, ofwel 'schipperties Janna'. Vijf jaar later betaalde hij het Meppelse burgerschap. In de loop der jaren was hij bij verschillende vecht- en scheldpartijen betrokken<sup>72</sup> en ten tijde van de hierboven beschreven gebeurtenissen woonde hij in wijk 3.

*Hilligje Jans Koster* woonde schuin tegenover hem. Zij was een dochter van Annigien Alberts (uit Hoogeveen) en Jan Jans Coster (uit Nordhorn). Op 11 februari 1785 was zij getrouwd met Evert Jans, een hoedenmaker. Na zijn overlijden hertrouwde ze op 20 februari 1793 met Jan Detlef Arp uit Hamburg, eveneens een hoedenmaker, die in september van dat jaar het Meppelse burgerschap kocht. Hilligje was in beter doen dan haar neef Gerrit Knipmeier. Behalve de hoedenmakerij had ze een winkel waarin ook ondergoed werd verkocht en een marktkraam. In de inventaris die ter gelegenheid van haar tweede huwelijk werd opgesteld staan onder andere vier schilderijtjes en een Delfts servies vermeld. In het huwelijkscontract met Jan Arp is opgenomen dat haar kinderen uit hun vaders 'goed' een 'nieuwe kerkbijbel met zilveren haken' kregen. Verder waren er voor de twee zoons zilveren gespen en voor de dochter een zilveren tasbeugel. De kinderen moesten 'in de Gerefor-

<sup>71</sup> Zie noot 68.

<sup>72</sup> RAD Etstoel inv. nr. 134<sup>19</sup>, goorspraak 10 april 1784; 134<sup>22</sup>, goorspraak 3 april 1788; 134, goorspraak 23 september 1794, 4 april 1796. Knipmeier raakte enkele jaren later geheel aan lager wal. In het eerste decennium van de negentiende eeuw werd hij verschillende malen veroordeeld wegens het plegen van kleine diefstallen, Etstoel inv. nrs. 49, doss. 18; 41 (1801); 42 (1802); 84 (1805, 1806); 105<sup>2</sup>, f. 9<sup>vo</sup>-10<sup>vo</sup>; 107, doss. 40.





Schema: familierelaties van door Hilbrink betichte vrouwen (⊗) en patiënten (⊙).

meerden religie worden opgebracht en in alles soo behandeld in school en Godsdiens onderwijs<sup>73</sup>.

Deze keer had Hilbrink geen armere buurvrouw uitgezocht, al hoorde Hilligje Koster wel tot de groep immigranten. Hij schroomde er ook niet voor een familielid van zijn patiënt te betichten. Voor hem kan het evenwel bij zijn keuze van de toveres van groter belang zijn geweest dat Hilligje tevens verwant was aan Janna Coster, de vrouw van Hendrik Havezaat die in 1782 voor 'hexe' was uitgescholden, en aan Grietje Kleijbakker, de vrouw van Willem Kappers, door wiens toedoen hij in 1788 voor de eerste maal was verbannen. Kappers trad als getuige op bij het tweede huwelijk van Hilligje Koster; zijn vrouws moeder, Hendrikje Alberts, was een zuster van Hilligje Koster's moeder. Hilligjes vader, Jan Coster, was waarschijnlijk een broer van de eveneens uit Nordhorn afkomstige Janna Coster. In dit licht krijgen Hilbrinks uitspraken een meer concrete betekenis en lijkt zijn betichting tevens gestoeld op wraakgevoelens ten aanzien van een groep verwanten. Wanneer er opzet in het spel was, wordt het ook twijfelachtig of Hilbrink *in dit geval* wel oprecht was in zijn diagnose. Eveneens rijst de vraag naar de effectiviteit en betrouwbaarheid van de officiële geneeskunde.

### *Een cultureel spanningsveld*

De plaatselijke houding tegenover toverij laat zich vanuit vier, elkaar overlappende en complementaire invalshoeken beschrijven: kerkelijk, medisch, juridisch en sociaal.

<sup>73</sup> RAD Schultengerechten inv. nr. 151<sup>17</sup> f. 490-497.

De Meppelse kerkeraad schijnt zich niet diepgaand met de verschillende toverijzaken te hebben bemoeid. Hoewel er geen uitgebreide verslagen van de kerkeraadvergaderingen zijn overgeleverd maar slechts een besluitenlijst, blijkt daar niet uit dat er tuchtmaatregelen zijn genomen tegen Hilbrinks patiënten. Zij waren wel vrijwel allen lidmaat en betaalden evenals de meeste betichten voor een eigen stoel. Jan Preuver werd in 1792 zelfs samen met Peter Schuphof genomineerd voor de post van diaken. Hilbrinks katholicisme – hij was één van de weinige katholieken in Meppel, zo niet de enige – vormde geen beletsel om zijn gereformeerde vrouw te ondersteunen. Zelfs de propaganda voor katholieke geneesmiddelen en rituelen weerhield de diaconie daar niet van. Een verklaring voor deze weinig strenge houding ligt misschien in de omstandigheid dat de Meppelse kerk destijds was verscheurd door politieke twisten, waarin de twee plaatselijke predikanten tegenover elkaar stonden. In vergelijking met het optreden van de wereldlijke overheid tegen politieke onlusten en tegen Hilbrink lijkt dit echter onwaarschijnlijk. Een beschouwing tegen de achtergrond van de achttiende-eeuwse ontwikkelingen in de Drentse kerkelijke politiek ten aanzien van 'duivelbanners' zal mogelijk meer uitkomst bieden.

Was voor Hilbrinks patiënten het denkbeeld van betovering in grote lijnen niet in strijd met hun godsdienstige praktijk, ook in hun houding tegenover de medici gaf de effectiviteit de doorslag. 'Meestal zijn de Landlieden hunne eigen Genees- en Heelmeesters,' zo staat er in de *Tegenwoordige Staat van het Landschap Drenthe*. 'Men gebruikt eenvoudige middelen, die de ondervinding geleerd heeft, een goede uitwerking te doen'<sup>74</sup>. Zoals we hebben gezien werd er daarnaast ook een reeks van genezers geraadpleegd, vooral wanneer het langdurige kwalen betrof. Meppel was één van de weinige plaatsen in Drenthe met een eigen heelmeester, dokter Bernardus Willem van de Sande. Deze man, die er 1792 niet in was geslaagd Eentje Worst's toestand te verbeteren en in 1795 niet wist te constateren dat Wobbijge Knipmeier zwanger was, had in 1784 te Groningen zijn studie afgerond met een dissertatie over het trommelvlies. In 1792 won hij zelfs de door de Drentse overheid uitgeschreven prijsvraag over de uitoefening der verloskunde en de organisatie van vroedvrouwen<sup>75</sup>. Aanleiding voor die wedstrijd was onder andere de 'kinderziekte' die in Meppel in 1788 en 1789 het aantal sterfgevallen onder kinderen fors deed toenemen. Een verband tussen dit demografische gegeven en de toevlucht van sommige Meppelaars tot alternatieve geneeswijzen is niet direct aanwezig. Meer dan de algemene gezondheidstoestand telde voor hen de cumulatie van tegenslagen in hun on-

<sup>74</sup> *Tegenwoordige Staat* 161-162.

<sup>75</sup> R.D. Mulder, 'Volksgezondheid en medici in het oude Drente', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 78 (1960) 50-74, m.n. 72-74.

middellijke omgeving en de ervaring met het bestrijden ervan. Toverij was een mogelijk verklaringsmodel voor individuele ziektegevallen, dat slechts tijdelijk op basis van een mengeling van bestaande maar niet voor elkeen parate verhalen en proefondervindelijke overreding werd uitgekozen, toegepast en zodoende overgeleverd. De etikettering van toverij als 'bijgeloof' legde het duidelijk af tegen de aanwezigheid van verenkranen. En als Hilbrink een voorheen ongeneeslijke kwaal aan toverij toeschreef en op basis van die diagnose ook nog een genezing wist te bewerkstelligen, zal dat meer effect hebben gehad dan maatregelen van de overheid. De optie op een uiteindelijke negatieve beoordeling bleef daarbij echter behouden.

De maatregelen van de overheid hadden verschillende doeleinden. Bestrijding van wat uit wetenschappelijk oogpunt als bijgeloof werd betiteld en wering van wat uit godsdienstig oogpunt als katholiek, ofwel 'superstitieus' werd gekenmerkt vormde daarbij slechts één argument. Van een systematische aanpak valt weinig te bespeuren; de verwijderingen van Hilbrink gingen niet vergezeld van publiciteit contra duivelbaners. Een meer algemene campagne tegen toverij ontbrak eveneens, en de wet op het raadplegen van wikkers en dergelijke werd aan het einde van de achttiende eeuw niet stringent toegepast. De incidentele en op symptomen gerichte maatregelen tegen een onttoveraar en officieus genezer hadden tevens tot doel de uit de betichtingen voortvloeiende sociale onrust tegen te gaan. Het herstel van 'de banden van goede harmonie tussen nabuiren en ingezetenen' was een tweede argument.

Met de verbanningen en tuchthuisstraf van de delinquent werd het scala van mogelijke oorzaken van burentwist ingekort. Tegelijk nam de hoeveelheid verschillende toepasbare geneeswijzen af en werd aan een genezer een bron van inkomsten en zijn individuele vrijheid ontnomen. Misbruik en een eventuele wraakactie daargelaten wekken de activiteiten en de antwoorden van Hilbrink niet de indruk dat hij immer oplichting in de zin had – daarvoor nam hij zelf teveel risico's. Het structurele maatschappelijke effect van de overheidsmaatregelen laat zich enkel over een langere periode bestuderen en beschrijven. Het voorkomen van toverijbetichtingen die hooguit indirect met Hilbrinks genezingen in verband staan, duidt er in ieder geval op dat op korte termijn de maatregelen slechts een beperkt effect hadden.

Voor de betichten bestond er juridisch de mogelijkheid tot genoegdoening. Geen der Meppeler aangiften leidde echter tot een smaadproces, wat in die tijd in kleinere plaatsen en dorpen nog wel het geval was. Behalve dat de berechting van Hilbrink mogelijk als impliciet eerherstel werd gezien, kan het zijn dat de sociale verhoudingen binnen Meppel een herroeping van smaadwoorden niet noodzakelijk maakten. In een doorgangplaats was men minder op elkaar aangewezen en verhuizingen naar een ander rot boden een alternatief voor een juridische procedure.

Beschouwd op handelingsniveau blijkt toverij vooral een manier om sociale contacten af te bakenen. Door een betichting werden mensen uit de directe omgeving geclassificeerd als 'kwaad'. Omgang met zulke mensen was onverstandig; hun toegang in huis verlenen was vragen om moeilijkheden. De duivelbanner had bij de definiëring van het soort mensen een katalyserende functie. Dat hij al bestaande lichte onvrede onder woorden bracht, blijft niet helemaal uitgesloten. Toch zal hij ook met zijn betichtingen nieuwe fricties hebben opgeroepen. Toverijbetichtingen boden nauwelijks een uitlaatklep voor sociale spanningen; zij riepen veeleer spanningen op.

Een toverijbetichting bracht een verandering in gedrag met zich mee; met name de grenzen die men ten opzichte van elkaar in acht nam werden verlegd. Dat kon voor lange tijd of voor de duur van genezing zijn: om zijn kind te vrijwaren van de aanwezigheid van Habiks vrouw zond Beugelink zijn vrouw en kind enkele dagen naar haar familie in Uffelte; later verhuisden ze. Minicus Geerts werd aangeraden 'niet te veel onder het volk [te] komen'. Een dergelijk advies werd ook aan de andere betoverden gegeven en meestal opgevolgd – het meest duidelijke voorbeeld is wel het verblijf van Eentje Worst in de achterkeuken. Het huis werd gezien als een privédoein waar kwade invloeden uit geweed moesten worden en de drempel was de magische grens. Waar de deur dicht werd gehouden voor sommige (vrouwelijke) buren werd aan anderen juist toegang verleend. Het huis van Jan Preuver bijvoorbeeld fungeerde als een verzamelpunt voor sukkelende lieden, ook buren, of anders verwanten in vrouwelijke lijn.

Om te bepalen wat de verschillen waren tussen 'goede' en 'slechte' buren is het allereerst van belang te letten op het soort betichting. In het hier bijeengebrachte materiaal zijn drie situaties te onderscheiden waarin een betichting voorkwam. Ten eerste die waar door of via een tussenpersoon (hier Hilbrink) een gerichte verdachtmaking werd geuit. Ten tweede die waarin na een door de 'betoverden' en hun directe familie en vrienden zelf uitgevoerd herkenningssritueel (het verbranden van verenkransen) iemand door binnenkomst verdenking op zich laadde. En ten derde de situatie waarin zonder een vermoeden van een betovering iemand werd uitgescholden – een vermoedelijk voorbeeld hiervan is het conflict tussen Schuurman en het gezin Overes. In de laatste situatie is de toveres of 'heks' degene met wie of met wier naaste familie al eerder ruzie was gemaakt. In de tweede situatie zijn de mogelijkheden verbreed tot elkeen die op het beslissende moment de drempel overschreed. In beide gevallen waren het buurvrouwen. Degenen tegen wie een gerichte betichting werd geuit waren buurvrouwen die, in tegenstelling tot de betichten in de twee andere situaties, als meest opvallende overeenkomst hun herkomst van buiten Meppel en omstreken bleken te hebben. Vergelijking met andere gevallen zou moeten uitmaken of hier sprake is van een meer algemeen kenmerk of van een persoonlijke voorkeur

van Hilbrink. Dat geldt ook voor zijn betichting van verwanten.

De bestudering van toverij in de plaatselijke contexten levert een correctie en aanvulling op ten aanzien van de volkskundige teksten. Met een interpretatie van toverij als contemporain bijgeloof schaarden de verzamelaars zich zowel wat hun opstelling betreft als met betrekking tot het onderwerp van studie in de traditie van de verlichte bestrijders. Hun visie moet tenminste als eenzijdig en onvolledig gekenschetst worden, al hebben zij er wel voor gezorgd dat er teksten werden overgeleverd. Procesteksten en zeker de weergaven van getuigenverhoren en ondervragingen zijn over het algemeen uitvoeriger en gedetailleerder dan sagen, welke laatste zich veelal beperken tot soortgelijke verhalen als die welke Hilbrink aan Bouknecht vertelde. Met deze bijdrage hoop ik te hebben aangetoond dat dergelijke verhalen beter in een groter verband te begrijpen zijn en dat het bovendien mogelijk is informatie daarover te vinden.

Concluderend kan gesteld worden dat het voor een betere kennis van toverij in al haar facetten gewenst is, haar per plaats en tijd te beschouwen als een symbolisch referentiekader naast andere referentiekaders. Met andere woorden: als een normale, al dan niet alledaagse factor uit het leven van de betrokkenen. Daarnaast blijkt het van belang oog te hebben voor het gedrag dat bij uitingen van toverij ten toon gespreid is, rekening te houden met verschillende maatschappelijke opvattingen over toverij, en na te gaan wat de achtergronden en motieven zijn van de bij toverijkwesties betrokkenen. Dat levert niet alleen adequater kennis op, maar maakt het tevens mogelijk de betekenissen van toverij te begrijpen in hun historische contexten.

---

## Summary

---

### *Late eighteenth-century witchcraft in Meppel*

For students of historical 'popular culture', witchcraft in the period after the trials of maleficent witches is a relatively new field of research. In this kind of research it is advisable, however, not to rely overmuch on the results of folklore research in which the 'sociocentric' approach prevails.

This article concerns the activities of a cunning man, Hilbrink, a Roman Catholic and weaver's mate who lived and worked in Meppel toward the end of the eighteenth century. The research material is drawn from three trials against him in 1788, 1793 and 1796. It shows that witchcraft was not merely classified as superstition, but was used and acted upon as one of the available explanations of illnesses.

Research into the lives of Hilbrinks's clients, those he named as witches or 'bad people', as well as into his own motives, reveals that the accusations were not an outlet for social and political hostility. On the contrary, they created conflicts and served to redefine the boundaries of social behaviour. Though the clients can be located among local groups of relatives, neighbours and acquaintances, the one thing the 'witches' had in common (apart from being women who lived near their victims) was that they belonged to a group of immigrants. Hilbrink himself, though he was accused of having financial motives, appears to have been sincere — his fees were comparable to those of local physicians.

Case studies such as these are needed to test generalizations. For now, the findings suggest that we can go beyond folklore studies and study the meanings of witchcraft in historical context.